

Ebû Sehl İsâ b. Yahyâ el-Mesîhî ve *Kitâb fî esnâfi'l-ulûmi'l-hikmiyye'si*

Abû Sahl al-Masîhî and his *Kitâb fî asnâf al-'ulûm al-hikmiyya*

M. Cüneyt Kaya¹

ÖZ

İslam felsefesi geleneğinin unutulmuş isimlerinden biri olan Ebû Sehl İsâ b. Yahyâ el-Mesîhî (ö. 416/1025'ten sonra), ilişki içinde olduğu isimler kadar henüz araştırmacıların ilgisine pek mazhar olmamış olsa da eserleri açısından dikkate değer bir filozoftur. Hayatı hakkında sahip olduğumuz sınırlı bilgiler, onun, bir dönem, Me'mûnî hükümdarı Me'mûn b. Me'mûn ve veziri Ebu'l-Hasen es-Sehlî'nin himayesinde İbn Sînâ, Bîrûnî, İbnü'l-Hammâr ve İbn İrâk gibi önemli bilginlerle birlikte çalışmalarını sürdürdüğünü göstermektedir. Başta tıp olmak üzere felsefenin pek çok alanında eserler kaleme alan Ebû Sehl'in, felsefi bilimlerin sınıflandırılmasıyla ilgili olarak vezir Sehlî için kaleme aldığı *Kitâb fî esnâfi'l-ulûmi'l-hikmiyye*, bu alana dair günümüze gelen görece erken eserlerden biridir. Metafizik yanında tabii bilimi de "tümel bilim" kapsamında değerlendirmesiyle öne çıkan eserde, Ebû Sehl, Geç Antik dönemde İskenderiye'de oluşmuş Aristotelesçi külliyyatı merkeze alarak her bir bilim dalının içeriği, o alanda yazılmış temel metinler ve bu metinler hakkında yapılmış açıklayıcı/yorumlayıcı çalışmalara atıfta bulunarak yüzyıllara yayılmış geniş bir literatürü okuyuculara sunmaktadır. Bu makalede, Ebû Sehl'in hayatı ve eserleri ortaya konulduktan sonra, *Kitâb fî esnâfi'l-ulûmi'l-hikmiyye* tanıtılmakta ve eserin yeni bir neşrine ve Türkçe tercümesine yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ebû Sehl el-Mesîhî, İbn Sînâ, Bîrûnî, tümel bilim, metafizik, tabii bilim

ABSTRACT

Abû Sahl 'İsâ ibn Yahyâ al-Masîhî (d. after 416/1025) is a neglected figure within the philosophical tradition in Islam. The very limited information about his life shows that he was under the patronage of the Ma'mûnid ruler Ma'mûn ibn Ma'mûn, and his vizier Abû al-Ḥasan al-Sahlî together with a group of famous scholars, such as Ibn Sînâ, al-Bîrûnî, Ibn al-Ḥammâr, and Ibn 'Irâq. He wrote many works on different fields of philosophy, particularly on medicine. Among them, *Kitâb fî asnâf al-'ulûm al-hikmiyya* is a relatively early example of the genre that falls under the classification of the philosophical/intellectual sciences. Abû Sahl's work is explicitly based on the Aristotelian corpus arranged in Alexandria in late antiquity, and he introduces each science by referring to its basic text(s), using the commentary tradition

Sorumlu yazar/Corresponding author:
M. Cüneyt Kaya (Prof. Dr.), İstanbul Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: mckaya@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0037-2405

Başvuru/Submitted: 16.07.2020
Revizyon Talebi/Revision Requested:
17.08.2020
Son Revizyon/Last Revision Received:
23.08.2020
Kabul/Accepted: 24.08.2020

Atfif/Citation: Kaya, M. Cüneyt. Ebû Sehl İsâ b. Yahyâ el-Mesîhî ve *Kitâb fî esnâfi'l-ulûmi'l-hikmiyye'si*. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 10/2, (Eylül 2020): 467-499.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2020.770552>

found both in late antiquity and in the Islamic period. In addition to the general importance of the wide literature that Abû Sahl provides us with, what is yet a more remarkable and exceptional feature of his work is his argument about the nature of “universal science”. As distinct from the positions of al-Fârâbî and Ibn Sînâ, Abû Sahl sees both metaphysics and natural science as “universal sciences”. In this article, I first introduce Abû Sahl’s life and works, then analyze the content of *Kitâb fî aşnâf al-’ulûm al-ḥikmiyya*, focusing on his distinction between universal and particular sciences, and finally present the revised edition and Turkish translation of the work.

Keywords: Abû Sahl al-Masîḥî, Ibn Sînâ, al-Bîrûnî, universal science, metaphysics, natural science

EXTENDED ABSTRACT

Abû Sahl ‘İsâ ibn Yahyâ al-Masîḥî (d. after 416/1025) is one of the neglected figures of the philosophical tradition in Islam. The very limited information about his life shows that he was under the patronage of the Ma’mûnid ruler Ma’mûn ibn Ma’mûn (reign ca. 399/1008-9 – 407-8/1017), and his vizier Abû al-Ḥasan al-Sahlî (d. 418/1027) together with a group of famous scholars, such as Ibn Sînâ (d. 428/1037), al-Bîrûnî (d. ca. 453/1061), Ibn al-Ḥammâr (d. ca. 410/1019), and Ibn ‘Irâq (d. after 408/1018). He wrote many works on different fields of philosophy, particularly on medicine. Among them, *Kitâb fî aşnâf al-’ulûm al-ḥikmiyya* is a relatively early example of the genre that falls under the classification of the philosophical/intellectual sciences. As the introductory part of the work shows, Abû Sahl wrote this work at the request of the vizier Abû al-Ḥasan al-Sahlî. What is interesting at this point is that Ibn Sînâ also composed a treatise on the classification of the philosophical sciences for al-Sahlî, who became his patron too at the same period in Gurgâng along with Abû Sahl.

In his *Kitâb fî aşnâf al-’ulûm al-ḥikmiyya*, Abû Sahl bases his work explicitly on the Aristotelian corpus arranged in Alexandria in late antiquity, and introduces each science by referring to its basic text(s) and by using the commentary tradition found both in late antiquity and in the Islamic period. In addition to the general importance of this wide literature that Abû Sahl provides us with, what is an even more remarkable and exceptional feature of his work is his argument about the nature of “universal science”. Following Aristotle’s *Posterior Analytics* and the commentary tradition based on it, al-Fârâbî (d. 339/950) and Ibn Sînâ emphasize the universal position of metaphysics among the other sciences. For them, although each particular science investigates the limited number of beings using its own accidents, there must be one universal science that studies whatever is common to all existing things. This universal science primarily investigates existence and oneness, that common to all that exists, and then examines the concepts that are not the subject matter of any particular science, such as potentiality, actuality, priority, posteriority, universals, particulars, cause, and effect. The highest point of the metaphysical inquiry is about the first cause of all beings, namely, God.

As distinct from the positions of al-Fârâbî and Ibn Sînâ, Abû Sahl unprecedentedly sees both metaphysics and natural science as “universal sciences”. Indeed, Abû Sahl asks two questions when he divides the sciences into universal and particular: (i) Does the subject matter of a science actually exist? (ii) Does a science examine the existents in all their aspects? For Abû

Sahl, since it is only metaphysics and natural sciences that investigate actual existent beings entirely, one should only identify them as “universal”. As for the other sciences, they are the particular sciences, because each of them studies only one from only one aspect, and the existence of their subject matters is not actual and external, but their existence is just assumed.

In this article, I first introduce Abū Sahl’s life and works, then analyze the content of *Kitāb fī aṣnāf al-‘ulūm al-ḥikmiyya* focusing on his view of the division of sciences as universal and particular. Abū Sahl’s treatise survives with his other four works (*Kitāb arkān al-‘ālam*, *Kitāb mabādi’ al-mawğūdāt al-ṭabī’iyya*, *Talḥiṣ kitāb al-samā’ wa al-‘ālam li-Arisṭūṭālīs*, and *Kitāb uṣūl ‘ilm al-nabḍ*) through a unique collective manuscript (*mağmū’a*) (Leiden Acad. 44, ff. 2b-12a). It was published first by M. Taqī Dānişpajūh in 1370ş/1991, and then by Fuat Sezgin in his facsimile edition of the collective manuscript (2011). Here, I present a new edition of *Kitāb fī aṣnāf al-‘ulūm al-ḥikmiyya*, comparing Dānişpajūh’s edition with Sezgin’s facsimile edition, and translate it, for the first time, into Turkish.

Ebû Sehl Âsâ b. Yahyâ el-Mesîhî ve *Kitâb fî esnâfi'l-ulûmi'l-hikmiyye'si*

Fuat Sezgin'in aziz hatırasına ...

I. Ebû Sehl Âsâ b. Yahyâ el-Mesîhî: Hayatı ve Eserleri

Genellikle Fârâbî (ö. 339/950) ve İbn Sînâ (ö. 428/1037) gibi kuşatıcı felsefi sistemlere sahip filozoflara odaklanan modern dönem İslam felsefesi çalışmalarının büyük oranda ihmal ettiği “gölgede kalmış” isimlerden biri de Ebû Sehl Âsâ b. Yahyâ el-Mesîhî'dir. Ebû Sehl'in hayatıyla ilgili ne yazık ki sınırlı bilgiye sahibiz. Beyhakî (ö. 565/1169), onun Cürcân'da doğduğunu ve tahsilini Bağdat'ta tamamladığını kaydetmekte,¹ ancak hiçbir kaynakta erken dönem hayatı ve hocaları hakkında bir bilgi yer almamaktadır. Eldeki veriler dikkate alındığında, Ebû Sehl'in hayatına dair en belirgin husus, onun, Me'mûniler'in himayesinde çalışmalarını sürdürdüğüdür.² Beyhakî'ye göre Mesîhî, Me'mûniler'in ilk hükümdarı Me'mûn b. Muhammed'in (slt. 385/995-387/997) maiyetinde yer almış (*irtebatâhû*), onun özel kütüphanesi için rüya tabirine dair bir kitap telif etmiştir. Nizâmî-i Arûzî (ö. ykl. 552/1157) ise Ebû Sehl'i, Ebu'l-Abbâs Me'mûn b. Me'mûn'nun (slt. ykl. 399/1008-9 – 407-8/1017) ve hem ona hem de onun öncesinde hükümdarlık yapan Ali b. Me'mûn'a (slt. 387/997-399/1009) vezir olarak hizmet eden Ebu'l-Hasen Ahmed b. Muhammed es-Sehlî'nin³ (ö. 418/1027) himayesindeki şu bilginler arasında saymaktadır: Ebû Ali İbn Sînâ (ö. 428/1037), Ebu'l-Hayr İbnü'l-Hammâr (ö. ykl. 410/1019), Ebû Reyhân el-Bîrûnî (ö. ykl. 453/1061) ve Ebû Nasr İbn Irâk (veya Arrâk) (408/1018'de hayatta).⁴ Onun, aşağıda eserleri ele alınırken belirtileceği üzere, bazı çalışmalarını Me'mûn b. Me'mûn ve Sehlî için kaleme almış olması da bu ilişkiyi teyit etmektedir. Yine Nizâmî'nin aktardığına göre, Gazneli Mahmud'un (slt. 388/998-421/1030), Me'mûn b. Me'mûn'dan, sarayındaki bu seçkin isimleri kendisine göndermesini istemesi üzerine, diğer isimlerden farklı olarak İbn Sînâ ve Ebû Sehl bu teklifi reddetmiş ve vezir Sehlî'nin sağladığı bir rehber eşliğinde Cürcân'a (Gürgân) doğru yola çıkmışlardır. Ancak yolculuğun dördüncü gününde çıkan bir kum fırtınası sebebiyle yollarını kaybetmişler ve Ebû Sehl, aşırı sıcak havada susuzluktan vefat etmiştir.⁵

1 Beyhakî, *Tetimmethü Sivâni'l-hikme* (nşr. Muhammed Şefî', Lahor: y.y., 1351), 88.

2 İbnü'l-Kıftî, Ebû Sehl'in, ismini vermediği “Horasan sultanı nezdinde önde gelen bir isim olduğunu” belirtmektedir; bkz. İbnü'l-Kıftî, *Târihü'l-hukemâ* (nşr. Julius Lippert, Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung 1903), 408.

3 Sehlî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'* (nşr. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1993), 504-5.

4 Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle* (nşr. Muhammed Kazvînî, tsh. Muhammed Mu'in, Tahran: İntişârât-ı Kitâbfurûşî-i Züvvâr, 1333), 118. Me'mûn b. Me'mûn ve himayesindeki bilginlere dair genel bir tasvir için bkz. Hans Daiber, “Science Connecting Scholars and Cultures in Khwârazm: The Case of Khwârazmshâh Ma'mûn Ibn Ma'mûn”, *Knowledge, Language, Thought and the Civilization of Islam: Essays in Honor of Syed Muhammad Naqoib al-Attas* (ed. Wan Mohd Nor Wan Daud & Muhammad Zainiy Uthman, Skudai, Johor Darul Ta'zim, Malaysia: UTM Press, 2010), 283-294.

5 Arûzî, *Çehâr Makâle*, 120-1.

Kaynaklar, kırk yaşında vefat ettiğini belirttikleri⁶ Ebû Sehl'in ölüm tarihi konusunda ne yazık ki suskundur. Nizâmî'nin aktardığı “hikâye” doğru olarak kabul edilecekse, Ebû Sehl'in vefat tarihini tespit için İbn Sînâ'nın hayatına dair eldeki verilere müracaat etmek bize bazı ipuçları sağlayabilir. İbn Sînâ, Sâmânî Devleti'nin Karahanlılar tarafından yıkılışının ardından Buhâra'dan ayrılmış ve otobiyografisinde de belirttiği üzere, Gürgeç'e giderek orada ilk olarak “felsefi bilimleri seven” vezir Ebu'l-Hasen es-Sehlî'nin himayesine girmiş, ardından vezir tarafından Ali b. Me'mûn'a takdim edilmiş ve kendisine emsallerine verilen oranda aylık bir maaş bağlanmıştır. İbn Sînâ, Me'mûniler'in himayesinde bir araya gelen diğer isimlere otobiyografisinde hiç temas etmeden, mahiyetini açıklamadığı bir “zorunluluk” sebebiyle Gürgeç'ten ayrılarak Nesâ, Bâverd, Tûs, Semenân ve Câcerm'den geçerek Ziyâfî emîri Kâbûs b. Veşmgîr'in (ö. 403/1013) himayesine girmek amacıyla Cürçân'a doğru yola çıkmıştır.⁷ Buna göre İbn Sînâ'nın 389/999-402/1012 tarihleri arasında Gürgeç'te bulunduğu ve 402/1012-403/1013 tarihlerinde de Cürçân yolunda olduğu anlaşılmaktadır.⁸ Nizâmî'nin anlatısındaki Gazneli Mahmud'un ısrarlı talebi ile İbn Sînâ'nın gerekçesini açıklamadığı Gürgeç'ten “zorunlu” ayrılışını ilişkilendirmek pekâlâ mümkün gözükmektedir. Ebû Sehl'in, İbn Sînâ ile Gürgeç'ten ayrılışlarının dördüncü gününde vefat ettiği dikkate alınırca, ölüm tarihi 402/1012 olarak tespit edilebilir.⁹

Ne var ki, David Pingree, Bîrûnî'nin *Tahdidü nihâyâti'l-emâkin li-tashîhi mesâfâti'l-emâkin* adlı eserinde Ebû Sehl'e yaptığı bir atf dolayısıyla, onun daha ileri bir tarihte vefat etmiş olması gerektiğini ileri sürmektedir. Bîrûnî, söz konusu eserinde, iki şehirde gerçekleşen bir ay tutulmasının gözlemlenmesinde, zaman kavuşumlarının düzenlenme sayısının 128,450,560,000 olduğuna dair Ebû Sehl İsâ b. Yahyâ el-Mesîhî'nin kendisine bir mektup gönderdiğini kaydetmektedir. Yine Bîrûnî'nin aktardığına göre Ebû Sehl, yakınlarda (*fi hâze'l-vakt*) kendisine bir başka mektup daha yazarak söz konusu rakamın birkaç misline karşılık gelen ilave düzenlemelere ulaştığını belirtmiş ve bu konudaki

6 İbnü'l-Kiftî, *Târîhü'l-hukemâ*, 409; İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakâti'l-etubbâ: A Literary History of Medicine* (nşr. & İng. çev. & şrh. E. Savage-Smith & S. Swain & G.J. van Gelder, Leiden: Brill 2020), 11.12 (Bu rakamlardan ilki bölüm, ikincisi biyografi numarasını göstermektedir. Söz konusu yayının online versiyonu için bkz. <https://dh.brill.com/scholarlyeditions/library/urn:cts:arabicLit:0668IbnAbiUsaibia/>).

7 William E. Gohlman, *The Life of Ibn Sina: A Critical Edition and Annotated Translation* (Albany, New York: State University of New York Press, 1974), 40-2.

8 İbn Sînâ'nın biyografisinin bu bölümünün tarihlendirilmesi için bkz. Dimitri Gutas, *İbn Sînâ'nın Mirası* (ed. & çev. M. Cüneyt Kaya, İstanbul: Klasik, 2010), 6-7.

9 Daiber, Ebû Sehl'in vefat tarihiyle ilgili olarak C. Brockelmann, Georg Graf ve Fuat Sezgin'in verdiği 401/1010 tarihini mesnetsiz bularak 408/1017 tarihini teklif etmekte, ancak bu tarihi tercih ediş gerekçesinden bahsetmemektedir. Daiber'in bu tarihi tercih edişinin sebebi, muhtemelen Bîrûnî'nin bu tarihe kadar Gürgeç'te bulunmuş olmasıdır; bkz. “Science Connecting Scholars and Cultures in Khwārazm”, 287, dn. 22. Ömer Mahir Alper de Bağdatlı İsmail Paşa'ya dayanarak Ebû Sehl'in vefat tarihini 401/1010-1 olarak vermekte, fakat bu tarihin muhtemel olmakla birlikte kesin olmadığını kaydetmektedir; bkz. Ömer Mahir Alper, “Mesîhî, Ebû Sehl”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 29/313.

çalışmalarını göndermeye söz vermiştir.¹⁰ Bîrûnî'nin bu eserini 409/1018-416/1025 yılları arasında Gazne'de kaleme aldığı bilindiğinden,¹¹ Ebû Sehl'in bu tarihlerde hayatta olduğu sonucuna varmak makul gözükmektedir.¹² Diğer yandan İbn Sînâ'nın Cürçân'da bulunduğu sırada (ykl. 403/1013) Ebû Sehl için bir eser kaleme aldığı yönündeki rivayet de en azından Nizâmî'nin aktardığı gibi yolda vefat etmediği, bilakis İbn Sînâ ile birlikte sağ salım Cürçân'a ulaştığı şeklinde yorumlanmaya müsaittir.¹³

Klasik kaynakların Ebû Sehl'e dair çizdiği portrede onun hekimlik yönünün her zaman ön planda olduğu görülmektedir. Beyhakî, bir hristiyan olsa da hristiyanların mabetlerine gitmediğini ve evinde ibadet etmeyi tercih ettiğini vurguladığı Ebû Sehl'i, tabip yönü baskın bir filozof (*kâne hakîmen istevlâ aleyhi t-tub*) olarak tanıtmaktadır.¹⁴ İbn Ebî Usaybi'a (ö. 668/1269) onun değerli (*fâzıl*) ve önde gelen (*bâri*) bir hekim olduğunu, tıbbi hem teorik hem de pratik olarak çok iyi bildiğini kaydetmektedir.¹⁵ Nizâmî, Me'mûnîler'in himayesindeki isimlerin önde gelen özelliklerini sıralarken İbn Sînâ ile Ebû Sehl'i "bütün bilimleri kuşatan felsefe (*hikmet*) alanında Aristoteles'in halefi" olarak tanıtmakta,¹⁶ tıp tahsil etmek isteyen kişinin okuması gereken kitapları sıralarken de geniş hacimli kitaplar (*besâit*) arasında Galen (ö. ykl. 200), Ebû Bekr Zekeriyâ er-Râzî (ö. 313/925), Ali b. Abbâs el-Mecûsî (ö. ykl. 384/994) ve İbn Sînâ'nın eserleri yanında Ebû Sehl'in *Kitâbu'l-mie fi's-sînâ'ati't-tubbiyye* adlı eserine *Sad bâb* olarak yer vermektedir.¹⁷ İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248), Ebû Sehl'i, tıpla pratik olarak da meşgul olan önde gelen bir tabip (*mütetabbib*) oluşu yanında Antik-Helenistik birikime de vâkıf bir isim (*âlim bi-ulûmi'l-evâ'il*) olarak nitelerken,¹⁸ İbn Ebî Usaybi'a, onun hem el yazısının güzelliğine, hem de Arapçasının yetkinliğine dikkat çekmektedir. O, Eyyûbîler döneminin meşhur hekimi, hocası Mühezzebüddin Abdurrahim b. Ali'den (ö. 628/1230) naklen, İslam dünyasındaki gelmiş geçmiş hristiyan hekimler içinde Ebû Sehl kadar Arapçası iyi olan bir başka ismin bulunmadığını kaydetmekte; kendisi de Ebû Sehl'in eserlerinin hem ifade ediş tarzı (*ibâre*), hem de sınıflama (*tasnîf*) açısından değerine işaret etmektedir.¹⁹

Ebû Sehl'in irtibatla olduğu bilgiler söz konusu olduğunda şimdilik sadece Bîrûnî ve İbn Sînâ ile ilişkisine dair elimizde bilgi bulunmaktadır. Ebû Sehl ile Bîrûnî arasındaki tanışıklık muhtemelen Gürgeç'te Me'mûnîler'in himayesinde çalışmalarını sürdürdükleri döneme dayanmaktadır. Yukarıda da işaret edildiği üzere, Ebû Sehl'in Bîrûnî'ye yazdığı mektup,

10 Bîrûnî, *Tahdîdü nihâyâti'l-emâkin li-tashîhi mesâfâti'l-mesâkin* (nşr. Muhammed b. Tâvî et-Tancî, Ankara: Doğuş Ltd. Şirketi Matbaası, 1962), 137. Eserin İngilizce tercümesi için bkz. *The Determination of the Coordinates of Positions for the Correction of Distances between Cities* (İng. çev. Jamil Ali, Beyrut: American University of Beirut, 1967), 133.

11 İlhan Kutluer, "Tahdîdü nihâyâti'l-emâkin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 39/ 390.

12 David Pingree, "İsâ b. Yahyâ Masîhî Jorjânî", *Encyclopædia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/isa-b-yahya-masihi-jorjani> (erişim tarihi: 15.07.2020)

13 İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakâti'l-etubbâ*, 11.12.

14 Beyhakî, *Tetimme*, 88.

15 İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakâti'l-etubbâ*, 11.12.

16 Nizâmî, *Çehâr Makâle*, 118.

17 Nizâmî, *Çehâr Makâle*, 110.

18 İbnü'l-Kıftî, *Târîhu'l-hukemâ*, 408.

19 İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakâti'l-etubbâ*, 11.12.

bu ilişkiye dair en önemli kanıttır. Bunun dışında Bîrûnî, Ebû Bekr Zekeriyâ er-Râzî'nin kitaplarını listelediği eserinin sonunda Ebû Sehl'in kendisi için yazdığı (*tevellâhu Ebû Sehl Îsâ b. Yahyâ el-Mesihî bi şmî*) on iki eserinin adını kaydetmekte,²⁰ ayrıca *el-Âsâru'l-bâkiye ani'l-kurûni'l-hâliye*'de de eski Arap ay adlarına dair onun üç beyitlik bir şiirini iktibas etmektedir.²¹

Ebû Sehl'in İbn Sînâ ile ilişkisine dair de –Nizâmî'nin aktardığı Gürgeç'ten kaçış hikâyesi dışında- bazı bilgiler bulunmaktadır. İbn Ebî Usaybi'a, güvenilirliğinden emin olmasa da Ebû Sehl'in İbn Sînâ'nın tıp alanındaki hocası olduğu yönündeki rivayeti aktarmakta, fakat bu rivayet doğru olsa bile İbn Sînâ'nın, Ebû Sehl'i aşarak tıp konusunda temayüz edip hem tıp hem de felsefî bilimlerde ustalık kazandığını vurgulama ihtiyacı hissetmektedir.²² Diğer yandan İbn Ebî Usaybi'a sayesinde İbn Sînâ'nın, Ebû Sehl için bir eser kaleme aldığından da haberdarız. O, İbn Sînâ'nın eserlerini listelerken bu eserin, İbn Sînâ'nın Cürçân'da (ykl. 403/1013) kaleme aldığı *Risâle fi'z-zâviye* olduğunu açıkça belirtmektedir.²³

Kaynakların bazı özlü sözlerini de aktardığı Ebû Sehl,²⁴ felsefî bilimlerin pek çok alanında eser kaleme almış, ancak bunlar içinde daha çok tıp alanındakilerle tanınmıştır. Onun günümüze ulaşan eserleri şunlardır:

1. *el-Kitâbu'l-mie fi's-sinâ'ati't-tubbiyye*: Ebû Sehl'in tıp alanındaki en önemli ve en meşhur eseridir. İbnü'l-Kıftî'nin *künnâş* olarak nitelediği bu eser,²⁵ yüz bölümden oluşan bir tıp ansiklopedisi özelliğindedir.²⁶ Floréal Sanagustin tarafından neşredilen²⁷ bu eser üzerine

20 Bîrûnî, *Risâletü'l-Bîrûnî fi fihristi kütübi Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî*, nşr. Paul Kraus (Beyrut: el-Verrâk, 2017), 70.

21 Bîrûnî, *el-Âsâru'l-bâkiye ani'l-kurûni'l-mâziye* (nşr. C. Eduard Sachau, Leipzig: Brockhaus, 1878), 63.

22 İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakâti'l-etubbâ*, 11.12.

23 İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakâti'l-etubbâ*, 11.13.8. Günümüze gelen bu eser hakkında bkz. Yahyâ Mehdevî, *Fihrist-i Nüşahâ-yı Musannefât-ı İbn Sînâ* (Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1333), 122 (no. 80); Dimitri Gutas, *Avicenna and the Aristotelian Tradition: Introduction to Reading Avicenna's Philosophical Works* (Leiden&Boston: Brill, 2014), 461. Bu risaleye dair bir inceleme için bkz. Irina Luther, "The Conception of the Angle in the Works of Ibn Sînâ and aş-Şîrâzî", *Interpreting Avicenna: Science and Philosophy in Medieval Islam* (ed. Jon McGinnis & David C. Reisman, Leiden: Brill, 2004), 112-25.

24 Beyhakî, *Tetimme*, 89-90; İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakâti'l-etubbâ*, 11.12.

25 İbnü'l-Kıftî, *Târihu'l-hukemâ*, 69

26 Dietrich ve onu takiben Ömer Mahir Alper, Alî b. Abbâs el-Mecûsî'nin (ö. ykl. 384/994) *Kâmilü's-sinâ'ati't-tubbiyye* adlı eserinin girişinde Ebû Sehl'in bu eserini, dağınık yapısından dolayı eleştirdiğini belirtmektedirler; bkz. A. Dietrich, "al-Masîhî", *The Encyclopedia of Islam* (new edition), VI, 727; Alper, "Mesîhî, Ebû Sehl", 314. Ne var ki, bu tespit doğru değildir. Zira Mecûsî'nin, söz konusu eserinin girişinde kendisinden önceki tıp literatürünü değerlendirirken eleştirel bir tarzda değindiği şahıs Ebû Sehl el-Mesîhî değil, "Mesîh"tir ve bu, Ebû Sehl'in de *Kitâb fi esnâfi'l-ulûmi'l-hikmiyye*'de kendisine atıfta bulunduğu, Mesîh olarak tanınan Îsâ b. Hakem ed-Dimeşkî'den (225/840'ta hayatta) başkası değildir; bkz. Alî b. Abbâs el-Mecûsî, *Kâmilü's-sinâ'ati't-tubbiyye*, Bulak 1294/1877 (tıpkıbasım: ed. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1996), I, 4. Îsâ b. Hakem ed-Dimeşkî hakkında ayrıntı bilgi için bkz. İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakâti'l-etubbâ*, 7.8.

27 Floréal Sanagustin, *Le livre des cent questions en médecine d'Abū Sahl 'Îsā ibn Yahyā al-Masīhī*, 2 c., Damascus: Institut Français de Damas, 2000. Henüz ayrıntılı bir analize konu olmayan *Kitâbü'l-mi'e* için tanıtıcı mahiyetteki şu iki makaleye bkz. Ghada Karmi, "A Medieval Compendium of Arabic Medicine: Abū Sahl al-Masīhī's Book of the Hundred", *Journal of the History of Arabic Science* (II/2, 1978): 270-90; Mahmûd el-Hâc Kâsım Muhammed, "Kitâbü'l-mi'e fi't-tib li'l-Cürçânî", *Âfâku's-sekâfe ve'l-türâs* (18, 1997): 77-89.

Emînüddevele İbnü't-Tilmîz'in (ö. 560/1165) bir hâşiyesi,²⁸ Nu'mân b. Ali Rıza el-İsrâîlî'nin de (XIII. yüzyıl) *el-Havâşî en-Nu'mâniyye li'l-makâsidi't-tıbbiyye* adlı bir şerhi bulunmaktadır.²⁹

2. *et-Tıbbu'l-külli*: İbn Ebî Usaybi'a, iki *makâleden* oluştuğunu kaydetmektedir.³⁰

3. *Kitâbu ızhâri hikmeti'llâh te'âlâ fi halki'l-insân*: İbn Ebî Usaybi'a, bunu, Ebû Sehl'in en değerli ve en faydalı eseri olarak niteleyerek, Galen'den itibaren organların faydalarına dair yazılmış eserlerdeki malumatı mükemmel bir üslup ve içerikle bir araya getirdiğini belirtmekte ve kitabın başından bir bölümü doğrudan iktibas etmektedir.³¹

4. *Kitâb fi mâhiyyeti'l-cederi ve tedbîrihi*

5. *Risâle fi tahkiki emri'l-vebâ' ve'l-ihirâz anhu ve islâhihi izâ vaka'a*: Ebû Sehl bu eserini Ebu'l-Abbâs Me'mûn b. Me'mûn için kaleme almıştır.

6. *Risâle fi tahkiki sû'i'l-mizâc mâ hüve ve kem esnâfuhû*: Ebû Sehl bu eserini Ebu'l-Abbâs Me'mûn b. Me'mûn için kaleme almıştır.

7. *Kitâbu usûli ilmi'n-nabz*

8. *Fevâ'id min kavli İsa b. Yahyâ el-Mesihî fi's-şâ'r*³²

9. *Risâletü'l-edviye*³³

10. *Kitâb fi esnâfi'l-ulûmi'l-hikmiyye*: Muhtevası hakkında aşağıda ayrıntılı olarak bilgi verilecek olan bu eseri Ebû Sehl, “büyük üstat” (*eş-şeyhu'r-reîs*) olarak nitelediği Ebu'l-Hasen Sehl b. Muhammed es-Sehlî için kaleme almıştır.³⁴

11. *Kitâbu erkâni'l-âlem*

12. *Kitâbu mebdâii'l-mevcûdâti't-tabî'iyye*

13. *Telhîsu Kitâbi's-semâ ve'l-âlem li-Aristûtâlîs*³⁵

14. *Nevâdiru'l-hukemâ*: Antik ve Helenistik dönem filozoflarına ait küçük bir hikmetli sözler antolojisi özelliğine sahip olan ve şimdide kadar ilgili literatürde bahsi hiç geçmeyen bu eserin bilinen tek nüshası İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde (AY 321, vr. 1b-17a) kayıtlıdır. Eserin başında, eserin kendisi için kaleme alındığı isim şu şekilde

28 İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakâti'l-etubbâ*, 11.12.

29 Nu'mân el-İsrâîlî'nin şerhi hakkında henüz yayınlanmamış bir çalışma için bkz. Y. Tzvi Langerman, “Nu'mân al-İsrâîlî and his Commentary to Abû Sahl al-Masîhî's *Kitâb al-Mi'a* (“Book of the Hundred”)”, https://www.academia.edu/39839555/Nu_m%C4%81n_al-İsr%C4%81_%C4%AB%C4%AB_and_his_Commentary_to_Ab%C5%AB_Sahl_al-Mas%C4%AB%E1%B8%A5%C4%ABs_Kit%C4%81b_al-Mi_a_Book_of_the_Hundred

30 İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakâti'l-etubbâ*, 11.12.

31 İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnu'l-enbâ fi tabakâti'l-etubbâ*, 11.12.

32 1-8 no'lu eserlerin elyazması nüshaları için bkz. Sezgin, *GAS*, III, 326-7. Sezgin'in Ebû Sehl'e yaptığı diğer atıflar için bkz. *GAS*, V, 336-7 ve VI, 241.

33 1, 3-6, 8-9 no'lu eserlerin elyazması nüshaları için bkz. Ramazan Şeşen & Cemil Akpınar & Cevat İzgi, *Fihrisu mahtûtâti't-tıbbi'l-İslâmî bi'l-lugâti'l-Arabîyye ve'l-Türkiyye ve'l-Fârisîyye fi mektebâti Türkiyâ* (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1984), 359-60.

34 İlk olarak M. Takî Dânişpejûh tarafından neşredilmiştir; bkz. “Esnâfu'l-ulûmi'l-hikmiyye”, *Tahkikât-ı İslâmî*, (6/1-2, 1370hş./1991): 211-220.

35 7 ve 10-13 no'lu eserler Leiden Kraliyet Akademisi'nde (Royal Academy) kayıtlı 44 no.'lu mecmua yoluyla günümüze gelmiş ve bu mecmua Fuat Sezgin tarafından tıpkıbasım şeklinde yayınlanmıştır; bkz. *Hamsetü kütüb fi'l-felsefe ve'tıb ve gayrihâ li-Ebî Sehl el-Mesihî (Five Books on Cosmology, Physics, and Medicine)* (Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2011).

belirtilmektedir: *el-isbehbezü'l-celil es-seyyidü'l-asil Ebu'l-Abbâs el-Merzûbân b. el-Melik Rüstem b. Şervîn*. Bu isim, büyük ihtimalle, Taberistan bölgesinde hüküm süren Bâvendîler hükümdarlarından Merzûbân b. Rüstem b. Şervîn (slt. 371/981 – 374/984-85) olmalıdır.³⁶ Eğer bu tespit doğruysa, söz konusu Merzûbân, aynı zamanda, Taberîce olarak yazdığı, ancak aslı günümüze ulaşmayan, ahlâkî ve siyasî öğütler içeren *Merzûbânnâme*'nin de yazarıdır.³⁷

Ebû Sehl'in sadece isimlerinden haberdar olduğumuz eserleri ise şunlardır:

15. *Kitâb fi'n-nefs*³⁸

16. *Kitâb fi'l-ilmî't-tabî'î*³⁹

17. *İhtisâru Kitâbi'l-Mecisî*

18. *Kitâb fi't-ta'bîr* veya *Kitâbu ta'bîri'r-ru'yâ*: Beyhakî'ye göre Ebû Sehl bu eseri Me'mûn b. Muhammed'in özel kütüphanesi (*hizâne*) için kaleme almıştır.⁴⁰

19. *Kitâb fi mebâdii'l-hendese*

20. *Kitâb fi rûsûmî'l-harekât fi'l-eşyâ zevâtî'l-vaz'*

21. *Kitâb fi sükûni'l-arz ev harekâtihâ*

22. *Kitâb fi't-tavassut beyne Aristûtâlîs ve Câlînûs fi'l-muharriki'l-evvel*

23. *Risâle fi delâleti'l-lafz ale'l-ma'nâ*

24. *Risâle fi sebebi berdi eyyâmi'l-acûz*

25. *Risâle fi illeti't-terbiye elletî tüsta'melu fi ahkâmi'n-nücûm*

26. *Risâle fi âdâbi suhbeti'l-mülûk*

27. *Risâle fi kavânîni's-sınâ'a*

28. *Risâle fi düstûri'l-hat*

29. *Risâle fi'l-gazeliyyâti's-şemsîyye*

30. *er-Risâletü'n-nercisîyye*⁴¹

II. *Kitâb fi esnâfi'l-ulûmi'l-hikmiyye*: İnceleme, Neşir ve Tercüme

Ebû Sehl'in ayrıntılı olarak incelenmeyi bekleyen eserleri arasında yer alan ve aşağıda metniyle birlikte tercümesine yer verilen *Kitâb fi esnâfi'l-ulûmi'l-hikmiyye*, felsefî bilimlerin tasnifine dair literatür içinde gerek görece erken tarihi, gerekse tarzı ve yaklaşımı itibarıyla dikkat çekici bir mahiyet arz etmektedir. Ebû Sehl, bu risalesini, Ebu'l-Hasen Sehl b. Muhammed es-

36 Bâvendîler ve Merzûbân hakkında bkz. W. Madelung, "Âl-e Bâvand", *Encyclopædia Iranica* <http://www.iranicaonline.org/articles/al-e-bavand> (erişim tarihi: 15.07.2020); Erdoğan Merçil, "Bâvendîler", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, V, 214-6.

37 Rıza Kurtuluş, "Merzûbânnâme", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 29/257-8.

38 Bu esere atıfta bulunan Beyhakî, Ebû Sehl'in bu eseri *tasnif* ettiğini, ardından onu *tercüme* ettiğini belirterek oradan bir söz aktarmaktadır; bkz. *Tetimme*, 89.

39 Bu eser, 12 no'lu eserle aynı olabilir.

40 Bu esere sadece Beyhakî atıfta bulunmaktadır; bkz. *Tetimme*, 88-9.

41 19-30 no'lu eserlerden Bîrûnî sayesinde haberdarız; bkz. Bîrûnî, *Fî fihristi kütübi Muhammed b. Zekerîyyâ er-Râzî*, 70.

Sehlî'nin talebi üzerine kaleme aldığını hemen girişte ifade etmektedir (# 1).⁴² Bu noktada dikkat çekici bir husus, yaklaşık aynı zaman diliminde Sehlî'nin himayesinde bulunan İbn Sînâ'nın da onun için felsefî bilimlerin tasnifi hakkında bir eser kaleme almış olmasıdır.⁴³ Dolayısıyla bilginleri himaye eden bu vezirin aynı dönemde Gürgeç'te bulduklarını bildiğimiz Ebû Sehl ve İbn Sînâ'dan felsefî bilimlerin tasnifiyle ilgili birer eser kaleme almalarını talep etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Ebû Sehl ve İbn Sînâ'nın felsefî bilimleri tasnif tarzlarının mukayesesini şimdilik bir başka çalışmaya erteleyerek Ebû Sehl'in eserine biraz yakından baktığımızda, onun tasnifinin kendine has yönlerinin olduğu hemen göze çarpmaktadır. Bu özel yönlerin başında, Ebû Sehl'in, Fârâbî ve İbn Sînâ çizgisinde gördüğümüz "tümel bilim" (*el-ilmü'l-küllî*) anlayışından farklı bir "tümel bilim" tasavvuru öne sürmüş olması gelmektedir.

Tümel bilim konusunda Ebû Sehl'in yaklaşımını ortaya koymadan önce Fârâbî tarafından çerçevesi belirlenip İbn Sînâ tarafından geliştirilerek takip edilen "tümel bilim" tasavvuruna değinmek faydalı olacaktır. Bilimlerin konuları, problemleri ve ilkeleri bağlamında gerek Fârâbî gerekse İbn Sînâ tarafından, Aristoteles'in *İkinci Analitikler*'i merkezinde kaleme aldıkları *Kitâbu'l-burhân*'larda ayrıntılı olarak işlenen⁴⁴ bu hususun daha özlü bir anlatımını, Fârâbî'nin, özel olarak metafiziğin diğer bilimler içindeki konumunu belirginleştirmeye tahsis ettiği *Makâle fi ağrâzi mâ ba'de't-tabî'a* adlı küçük eserinde bulmak mümkündür.⁴⁵

Fârâbî, incelemesine, bilimleri tümel ve tikel diye ayırarak başlamaktadır. Tikel bilimler, ister bilfiil var olsun, isterse bilfiil var olmayıp vehmin ürünü olsun, sınırlı sayıda varlığı, onlara özgü arazlar çerçevesinde ele alan bilimlerdir. Mesela fizik bilimi, sadece hareket etmesi, değişmesi, hareketin sona erip duruşa hale gelmesi ile bunların ilkelerine ve ilintilerine sahip olması açısından cismi incelemektedir. Benzer bir durum, geometri, aritmetik ya da tıp gibi

42 Burada *Kitâb fi esnâfi'l-ulûmi'l-hikmiyye*'ye yapılan atıflarda verilen numaralar, makalenin devamındaki neşri ve tercümenin paragraf numaralarını göstermektedir.

43 Başlığı olmayan, ancak giriş kısmından hareketle *Risâle fi cemi'i aksâmi ulûmi'l-evâ'il* şeklinde isimlendirilebilecek olan bu risâle, felsefî bilimlere dair bir döküm görünümündedir ve amacı, Antik-Helenistik felsefî bilimleri (*ulûmu'l-evâ'il*), hiçbir şeyi dışarıda bırakmaksızın sıralamak ve her bilim dalıyla ilgili birincil literatürü kaydetmektir. Şimdilik bilinen iki elyazması nüsha yoluyla günümüze ulaşan bu risâlenin neşri ve İngilizce tercümesi için bkz. Hinrich Biesterfeldt & M. Cüneyt Kaya, "An Aristotelian Classification of Sciences – by Avicenna?", *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften* (yayınlanacak).

44 Meseleyi söz konusu bağlamda ele alan bir çalışma için bkz. Heidrun Eichner, "Al-Fârâbî and Ibn Sînâ on 'Universal Science' and the System of Sciences: Evidence of the Arabic Tradition of the *Posterior Analytics*", *Documenti e studi sulla tradizione filosofica medievale* (21, 2010): 71-95.

45 İbn Sînâ, otobiyografisinde, Buhâra'da felsefî bilimleri tahsili sırasında Aristoteles'in *Metafizik*'inin mahiyetini ve diğer bilimlerle ilişkisini bir türlü anlayamadığından bahsederek, bu meseleyi eline şans eseri geçen Fârâbî'nin söz konusu risâlesi sayesinde çözdüğünden bahsetmektedir; bkz. Gohlman, *The Life of Ibn Sina*, 30-5. Dolayısıyla bu eserin, Ebû Sehl'in de yaşadığı bu coğrafyada tedavülde olduğu söylenebilir. Ne var ki, onun, Fârâbî'nin tümel bilim/metafizik hakkındaki yaklaşımından habersiz gibi görünmesi dikkat çekicidir. Diğer yandan Ebû Sehl, *Kitâb fi esnâfi'l-ulûmi'l-hikmiyye* boyunca Fârâbî'ye sadece müzik ve mantık alanlarında yazdığı eserler dolayısıyla atıfta bulunmaktadır. Ebû Sehl'in felsefe tahsilini Bağdat'ta gerçekleştirdiğine dair rivayet hatırlandığında, onun, Fârâbî sonrasında Bağdat'ta faaliyet gösteren ve Fârâbî'nin daha çok mantık alanındaki çalışmalarına odaklanan "Bağdat Aristotelesçileri"nin etkisinde olduğu söylenebilir. Ancak bunu teyit etmek ancak karşılaştırmalı çalışmalarla mümkün olacaktır.

bilimler için de geçerlidir, çünkü bunların hiçbiri bütün var olanları kuşatabilecek yeterliliğe sahip değildir.⁴⁶

Fârâbî'ye göre tikel bilimlerin aksine tümel bilim, bütün var olanları kapsayan bir yapıda olmalıdır. Bunu sağlayacak şey ise tümel bilimin öncelikle, var olan her şey için geçerli olan varlık ve birlik ile bunların türlerini ve ilintilerini kendisine konu edinmesidir. Bunun dışında tikel bilimlerin hiçbirinin özel olarak incelemediği, öncelik, sonralık, kuvve, fiil, tam, eksik vb. şeyler ile bütün var olanlar için ortak konumdaki ilke, yani Tanrı da tümel bilimin araştırma sahasına girmektedir. Bu yönüyle “tümel bilim”in tek bir bilim olması zorunludur, aksi halde “tümellik” vasfı anlamını yitirecektir. Çünkü iki tane tümel bilim olması durumunda, bunlardan her birinin kendisine özgü bir konusu olacak, bu da her ikisinin tümel değil tikel olmasına yol açacaktır. Dolayısıyla Fârâbî'ye göre tek bir tümel bilim vardır ve o da metafiziktir.⁴⁷

Fârâbî-İbn Sînâ çizgisi tarafından metafiziğe verilen “tümel bilim” vasfı, Ebû Sehl'in eserinde “metafizik” ile birlikte “tabiî bilim”i de kapsayacak bir genişlik kazanmaktadır. Bilimleri tümel-tikel şeklinde ayırırken Ebû Sehl'in aklında iki kriterin bulunduğu anlaşılmaktadır: (a) var olanları gerçek anlamda var olup olmamaları açısından incelemek, (b) var olanları bütün yönlerden ele alıp almamak. Ebû Sehl'e göre sadece metafizik ve tabiî bilimler gerçek anlamda var olanları bütün yönleriyle araştıran bilimler olmaları bakımından “tümellik” vasfını hâizdir. Diğer bilimler ise hem araştırmaya konu ettikleri “bir” varlığı, bütün değil sadece belli yönlerden inceledikleri, hem de bu varlıkların haricî bir gerçekliği olmayıp genel anlamda birer varsayımdan ibaret olmaları anlamında “tikel” olarak nitelenmektedir (# 9, 16).

Ebû Sehl'e göre tikel bilimler bilim olma vasfını tümel bilimler olan metafizik ve tabiî bilime kıyasla kazanmaktadır. Diğer yandan tikel bilimler kendi ilkelerini doğrulama gücünden de yoksun olduğundan, bu ilkelerin değerlendirilmesi ve doğrulanması ancak tümel bilimler aracılığıyla mümkün olmaktadır. Tümel bilimlerin bu yönlerden tikel bilimleri öncelemesine rağmen felsefî bilimlerin eğitimi açısından tikel bilimler tümel bilimlere giden yolda kazandırdıkları yetenek ve eğitim dolayısıyla tümel bilimleri önceleyen bir yapıya sahiptirler (# 16).

Bu çerçevede Ebû Sehl'e göre tümel bir bilim olarak metafizik (a) mutlak anlamda var olanı, (b) var olmaları açısından ilk ve basit varlıkların türlerini, (d) var olanla örtüştüğü için bir ve birin türlerini, (d) hem var olana hem de bire dair incelemenin bir sonucu olarak İlk Var Olan'ı ele almaktadır (# 4). Tümel bir bilim olarak tabiî bilim ise (a) bileşik ve değişken olmaları açısından var olanları, (b) mutlak anlamda değişim ve türlerini, (c) bileşim ve türlerini, (d) değişim ve bileşimin peşi sıra gelip onların gerektirdiği şeyleri, (e) bileşimleri ve değişimleri açısından bu varlıkların peşi sıra gelen ve gerektirdikleri şeyler ile (f) bu bileşim ve değişimlerin İlk Sebep'ini, bileşim ve değişimin ilkesi olması açısından araştırmaktadır (# 7).

46 Fârâbî, *Fî aḡrâzi 'l-Hakîm fî külli makâletin mine 'l-kitâbi 'l-mevsûm bi 'l-Hurûf*, ed. Friedrich Dieterici, *AlFârâbî's Philosophische Abhandlungen*, Leiden: E. J. Brill, 1890 (tıpkıbasım: ed. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1999), 34-5.

47 Fârâbî, *Fî aḡrâzi 'l-Hakîm*, 35-6.

Tümel bilimler olarak metafizik ve tabî bilimin karşısında Ebû Sehl'in matematik bilimler ile matematiksel olmayan/uygulamalı bilimleri tikel bilimler kapsamında değerlendirdiği hemen göze çarpmaktadır. Bunun dışında ise pratik bilimler ve mantık ayrı birer kategori olarak tasnifte yer bulmakta, fakat bunların tümellik/tikellikle ilişkisi kurulmamaktadır.

Bu genel ilkeler çerçevesinde Ebû Sehl'in felsefi bilimleri tasnifi ana hatlarıyla şu şekildedir:⁴⁸

A. Tümel bilimler

1. Metafizik
2. Tabî bilim
 - i. *Fizik*
 - ii. *Gök ve Âlem*
 - iii. *Oluş ve Bozuluş*
 - iv. *Meteoroloji*
 - v. *Hayvanlar*
 - vi. *Bitkiler*
 - vii. *Nefs*
 - viii. *Duyu ve Duyulur*

B. Tikel bilimler

1. Matematik bilimler
 - i. Geometri
 - ii. Aritmetik
 - iii.i. Astronomi
 - iii.ii. Astroloji
 - iv. Müzik
 - v. Optik
2. Matematiksel olmayan / uygulamalı bilimler
 - i. Mekanik
 - ii. Tıp
 - ii.i. Teorik tıp
 - ii.ii. Pratik tıp
 - iii. Tarım
 - iv. Simya/Kimya

C. Pratik bilimler

1. Ahlâk
2. Siyaset

48 Dimitri Gutas, İbn Sînâ'nın otobiyografisinde bahsettiği felsefi eğitimi süresince nasıl bir yol takip ettiğini tespit etmek üzere çağdaşı Ebû Sehl'in tasnifini ayrıntılı bir liste olarak sunmuştur; bkz. *Avicenna and the Aristotelian Tradition*, 170-172.

D. Mantık

1. Kategoriler
2. Yorum Üzerine
3. Birinci Analitikler
4. İkinci Analitikler
5. Topikler
6. Retorik
7. Sofistik
8. Poetik

Ebû Sehl, eser boyunca her bilim dalının araştırma sahasını, o konudaki temel eser(ler) i dikkate alarak tayin etmekte ve bunu yaparken de İskenderiye’de şekillenen ve tercüme hareketi neticesinde İslam dünyasına aktarılan Aristotelesçi külliyatı merkeze almaktadır. Ebû Sehl’in eserini ayırt edici kılan bir diğer unsur ise bu külliyata dair verdiği bilgilerde karşımıza çıkmaktadır. O, her bir bilim dalına dair varsa Aristoteles’in, yoksa bir başka filozofun eser(ler) ine atıf yaptığı gibi, bu eser(ler) üzerine gerek Helenistik ve Geç Antik dönemde gerekse İslam dünyasında yapılmış çalışmalara da işaret etmekte⁴⁹ ve kimi zaman bu çalışmaların “değeri” hakkında da görüşlerini paylaşmaktadır.

Ebû Sehl’in bu eserinin yegâne elyazma nüshası, ona ait diğer dört eserle (*Kitâbu erkâni 'l-âlem*, *Kitâbu mebâdii 'l-mevcûdâti 'l-tabî'iyye*, *Telhîsu Kitâbi 's-semâ ve 'l-âlem li-Aristûtâlîs*, *Kitâbu usûli ilmi 'n-nabz*) birlikte Leiden Kraliyet Akademisi’nde (Royal Academy) kayıtlı 44 no.’lu mecmua yoluyla günümüze gelmiştir (vr. 2b-12a). Ebû Sehl’in eserleri bağlamında yukarıda atıfta bulunulduğu üzere, bu eser ilk defa M. Takî Dânişpejûh tarafından yayınlanmış, Fuat Sezgin ise bu eserin de içinde bulunduğu bahsi geçen mecmuanın tıpkıbasımını gerçekleştirmiştir (bkz.ykr. dn. 32 ve 33). Elinizdeki çalışmada ise Fuat Sezgin tarafından yayınlanan tıpkıbasım esas alınarak metin, Dânişpejûh’un neşriyle karşılaştırılarak tashih edilmiş ve ilk defa Türkçeye tercüme edilmiştir. Dipnotlarda “neşir” ile Dânişpejûh neşrine, “nüsha” ile de Fuat Sezgin’in yayınladığı tıpkıbasıma atıfta bulunmaktadır.

49 Ebû Sehl’in, eser boyunca doğrudan atıfta bulunduğu isimler şunlardır: Eflatun, Aristoteles, İskender, Themistius, Yahyâ en-Nahvî, Nicolaus, Öklid, Arşimed, Apollonius, Batlamyus, Galen, Fûlus [Aeginalı Paul], İllinûs (?), Simplicius, Kindî, Neyrîzî, Habeş, Bettânî, Ehrûn [el-Kass], [İsâ b. Hakem] ed-Dımeşkî, İbn Serâbiyûn, İbn Zekeriyâ [er-Râzî], [Ebû Bîşr] Mettâ, Fârâbî, Yahyâ b. Adî.

Felsefi Bilimlerin Bölümleri
Hakkında Kitap

Ebû Sehl İsâ b. Yahyâ el-Mesihî

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla

[1] Büyük üstat es-Seyyid Ebu'l-Hasen Sehl b. Muhammed es-Sehlî bana felsefi bilimlerin bölümleri hakkında onların bizzatîhi kaçta bölündüklerini, onları oluşturan alt bölümlerin (*fusûl*) neler olduğunu, bilgiye konu olan şeyler ve insan nefsi açısından [aralarında nasıl bir] hiyerarşinin bulunduğunu, her birinin amaç ve faydasının ne olduğunu, her bir bilimde temel niteliğindeki kitapların (*usûl*) neler olduğunu soran bir mektup yazdı. Ben de onun bu isteğine cevap verip talep ettiği şeyi mevcut durumda mümkün olan en doğru, en kolay ve en hafif tarzda özetledim. Zira âlimler bu meselede çok şey yazmışlar, ancak bu çokluğa rağmen sanki olması gereken noktaya ulaşamamışlardır. Yardımcı yalnız yüce Allah'tır.

كتاب في 50 أصناف العلوم الحكمية
أبو سهل عيسى بن يحيى المسيحي

بسم الله الرحمن الرحيم

[1] كتب إلي الشيخ الرئيس السيد أبو الحسن سهل بن محمد السهلي يسألني عن أصناف العلوم الحكمية كم هي بحسب انقسامها في نفسها وما الفصول المقومة وما مراتبها بحسب المعلومات وبحسب النفس الإنسانية وما الغرض والفائدة في كل واحد منها وما الكتب التي هي الأصول في كل صنف منها، فأجبت⁵¹ إلى ملتتمسه ولخصت هذا المطلوب على أصح ما أمكن في الحال وأسهله وأخفّه. لأن العلماء قد أكثروا في هذا المطلوب وكأنهم لم يبلغوا مع إكثارهم الواجب فيه. والله تعالى هو المعين.

50 Neşirde كتاب في ifadesi bulunmamaktadır.

51 Neşirde وأجبتة şeklinde.

[2] Derim ki, bilgi bilinene görelidir (*muzâf*), çünkü bilgi nefsteki bir formdan (*hey'et*) ibaret olup formu olduğu bu varlıkla örtüşmektedir. Öyleyse bilgi ve bilinen konu açısından bir, değerlendirmeye (*i'tibâr*) açısından iki [ayrî] şeydir, çünkü her ikisi de özünde dış dünyada tek bir şey olarak bulunmaktadır. Fakat nefste bulunup dış dünyadaki bir varlıkla örtüşen bir form söz konusu olduğunda o "bilgi" iken, nefsteki formla örtüşen dış dünyadaki varlık söz konusu olduğunda ise "bilinen"dir.

[3] Özü itibariyle bilgi var olan için söz konusudur. Zira yok olana dair nefste, onunla örtüşen bir form meydana gelmez. Var olan ise tek bir tarzda değildir, bilakis var olanlar var oluşları açısından çok sayıda ve farklı farklıdır.

[4] Tümel bilim var olanı mutlak olarak, ilk ve basit varlıkların türlerini (*enhâ*) de sadece var olmaları açısından inceler. Ardından [bu bilim] bir ve birin türlerini (*enhâ*) inceler, çünkü bir, var olanla örtüşmektedir ve onun gibi genel ve ilksel bir kavramdır (*ma'nâ*). Aynı şekilde her ikisine de [yani hem var olanın hem de birin] peşi sıra gelip onlara ilişkin ve bu bilimin kapsamına giren [bir diğer] husus ise var olması, özü itibariyle bir olması ve diğer var olanların ve bir olanların varlıklarının ve birliklerinin sebebi olması açısından İlk Var Olan'ı incelemektir.

[2] فأقول: العلم مضاف إلى المعلوم لأنه هيئة في النفس مطابقة للموجود الذي هي هيئته. فالعلم والمعلوم إذن واحد بالموضوع >اثتان <بالاعتبار⁵² لأثمتما شيء واحد بعينه يوجد <من >خارج ولكنه إذا كان هيئة في النفس مطابقة للموجود من خارج فهو علم وإذا كان موجوداً من خارج مطابقاً للهيئة التي في النفس منه فهو معلوم.

[3] والعلم بالذات هو للموجود. وذلك أن المعدوم لا يحصل منه في النفس هيئة مطابقة له والموجود ليس على نحو واحد بل الموجودات من جهة وجوداتها كثيرة مختلفة.

[4] فالعلم الكلي هو الذي ينظر في الموجود على الإطلاق وفي أنحاء الموجودات الأولى البسيطة من جهة ما هي موجودات فقط. ثم ينظر في الواحد وأنحاء الواحد فإن الواحد مطابق للموجود ومعنى عام أولي مثله. وكذلك ما يتبع ويلحق كل واحد منهما. ويدخل في جملة هذا العلم النظر في الموجود الأول من جهة أنه موجود وواحد من ذاته ومن جهة أنه سبب⁵³ وجودات ووحدات سائر الموجودات والآحاد الأخر.

52 Neşirde الاختيار şeklindedir. Burada ve alt satırda <> arasında verilen kelimelerin bulunduğu kısım metinde beyazdır ve nâşir Dânişpejûh da bu kısımları ... ile boş bırakmıştır.

53 Neşirde بسبب şeklindedir.

[5] Bu bilim “ulûhiyete dair bilim” (*el-ilmü'l-ilâhî*) ve “fizikten sonra gelen/fizik ötesindeki dair bilim” (*ilmü mâ ba'de't-tabî'a*) olarak isimlendirilir. Bu bilimin kolay tarafından ancak çok az bir kısmı gün yüzüne çıkmıştır. Bunun sebebi, bu bilimin insanın gücünün üstünde bir muhtevaya sahip olmasıdır. Bu bilimde ancak aralarında bir hayli zaman farkı olan çok az sayıda kişi tek başına konuşabilecek bir seviyeye ulaşmıştır. Bırakın aynı zaman diliminde [yaşayıp] bu bilime dair çıkarımlarda bulunmak ve onu uzun uzadıya açıklamak için birbirleriyle yardımlaşan bir topluluğun bulunmasını, bu alanda bilgiye ulaşan ilk kişi, [ardından gelen] ikinci kişiye neredeyse hiçbir şey bırakmamıştır.

[6] Bu kapsamda eldeki kitaplardan en değerlisi, Aristoteles'in *Kitâbu mâ ba'de't-tabî'a*'sı [= *Metaphysica*] ve Themistius'un bu kitabın “lâm [= lambda] harfi” [başlığını taşıyan bölümüne] yazdığı tefsirdir. Kindî, [Aristoteles'in kitabının] tümünü kısaca izah etmiş ve bunu *el-Fel-sefetü'd-dâhile* olarak isimlendirmiştir.

[5] وهذا العلم يسمى العلم الإلهي وعلم ما بعد الطبيعة. ولم يخرج إلى الفعل منه إلا قليل مما سهل منه. وذلك لأن الاحتواء عليه فوق طاقة البشر وليس يبلغ رتبة الاستقلال به إلا أفراد من الناس في أزمان متراخية جداً. لا يكاد يبقى ما حصله الأول للثاني فضلاً عن أن يوجد منهم جماعة في زمان واحد فتعاونوا في استنباطه واستقصائه.

[6] وأفضل ما يوجد من الكتب في هذا الباب هو كتاب ما بعد الطبيعة لأرسطوطاليس وتفسير ثمسطيوس لحرف اللام منه والكندي قد أوضح جملة الكتاب قليل إيضاح وسماه الفلسفة الداخلة.

[7] Var olanları, basit ve yalın (*müfredde*) varlıklar olmaları açısından değil de pek çok unsuru (*ma'nâ*) ihtiva eden bileşik ve değişken [varlıklar] olmaları açısından inceleyen bilime gelince, söz konusu bilim aynı zamanda mutlak olarak değişimi ve türlerini (*esnâfihâ*), bileşim ve türlerini, bu ikisinin [yani değişim ve bileşimin] peşi sıra gelen ve onların gerektirdiği şeyleri, bileşimleri ve değişimleri açısından bahsi geçen varlıkların peşi sıra gelen ve gerektirdikleri şeyleri de inceler. Bu bilim “tabîî bilim” (*el-il-mü'î-tabî'î*) olarak isimlendirilir ve onun kapsamına bu bileşimler ve değişimlerin İlk Sebep'i de girmektedir ki, O, diğer var olanların varlıklarının sebebi olan İlk Var Olan'dır. Ancak İlk Var Olan olması ve diğer var olanların sebebi olması açısından O'na dair yapılacak inceleme, fizikten sonra gelen/fizik ötesine dair bilimin kapsamındadır. O'na dair bileşik ve değişken olmadığı halde bileşik ve değişken diğer varlıkların –yani tabîî varlıkların- bileşim ve değişiminin ilkesi olması açısından yapılacak inceleme ise “tabîî bilim”in kapsamına girmektedir.

[8] Bu bilim türü, her ne kadar özü itibariyle hak ettiği derecede tam anlamıyla ele alınmış değilse de ona dair “ulûhiyete dair bilim”e kıyasla daha çok şey ortaya konulmuştur. Aristoteles'in, bu bilimin özü itibariyle bölümlenişine uygun olarak kaleme aldığı eserleri vardır:

[7] وأما العلم الذي ينظر في الموجودات لا من حيث هي موجودات بسيطة مفردة بل من حيث هي مركبة كثيرة المعنى ومتغيرة، وكذلك النظر في التغير على الإطلاق وأصنافه وفي التركيب وأصنافه وما يتبع ويلزم هذين وما يتبع ويلزم هذه الموجودات من جهة تركيبها وتغايرها فإنه يسمى العلم الطبيعي ويدخل في جملته النظر في السبب الأول لهذه التراكيب والتغاير وهو الموجود الأول الذي هو سبب وجودات الموجودات الأخر إلا أن النظر فيه من حيث هو موجود أول وسبب سائر الموجودات الأخر داخل في علم ما بعد الطبيعة ومن حيث هو غير مركب ولا متغير ومبدأ تركيب وتغير سائر المركبات المتغيرات التي هي الأمور الطبيعية فإنه داخل في العلم الطبيعي.

[8] وهذا الضرب من العلم وإن لم يبلغ به تمامه الذي يستحقه في نفسه فإنه قد حصل منه أكثر من العلم الإلهي. ولأرسطو طالس فيه كتب بحسب انقسامه في نفسه:

[i] Bunlardan biri *Kitâbu sem'î'l-kiyân*'dır [= *Physica*]. Bu kitabın amacı, ister zâtî olsun –yani tabiî varlıkların var oluşlarının ve varlıklarını sürdürüşlerinin (*kivâmuḥâ*) kendileri sayesinde gerçekleştiği-, ister arazî olsun –yani bu [tabiî] varlıklardan ayrılmayan gereklilikler (*levâzım*)-, isterse bunların [yani tabiî varlıkların] gereklilikleri olduğu zannedilsin, tabiî varlıkların ilkelerinin bilinmesidir. Aynı şekilde ilk tabiî ilke, yani ilk hareket ettirici olması açısından İlk İlke'nin bilinmesi de [bu kapsamdadır]. [Aristoteles'in bu] kitabını İskender tefsir etmiştir, ancak [bu tefsirin tümü değil], bazı parçaları günümüze gelmiştir. Ayrıca bu kitabı Themistius ve Yahyâ en-Nahvî [= John Philoponus] de tefsir etmiştir.

[ii] Bunu *Kitâbu 's-semâ' ve 'l-âlem* [= *De caelo*] takip etmektedir. Bu kitapta amaç, âlemi oluşturan gökyüzü, yıldızlar ve dört unsur –onların oluşan ve bozulan unsurlar olması açısından değil, âlemi oluşturan temel unsurlar olması yönünden- gibi temel unsurlar (*erkânu 'l-âlem*) ve bununla ilişkili diğer şeyler açısından bilfiil bir bütün olarak âlemi ve onu oluşturan parçaları bilmektir. Bu kitapla ilgili sadece Themistius'un tefsiri bulunmaktadır.

[i] منها كتاب سمع الكيان. والقصد فيه معرفة مبادئ الأمور الطبيعية إما الذاتية التي بها وجودها وقوامها وإما العرضية التي هي لوازم لا تنفك هذه الأمور منها وإما ما يظن أنها لوازم لها. وكذلك معرفة المبدأ الأول من حيث هو مبدأ أول طبيعي أعني من حيث هو محرك أول. وقد فسر إسكندر هذا الكتاب ولكنه يوجد مبتراً. وفسره ثمسطيوس ويحيى النحوي.

[ii] ويتلوه كتاب السماء والعالم. والقصد فيه معرفة كلية العالم وأجزائه بالفعل من حيث هي أركان العالم كالسماء والكواكب والأسطقسات الأربعة لا من حيث هي أسطقسات الكائنات الفاسدات بل من حيث هي أركان العالم وسائر ما يتصل بذلك. وليس يوجد لهذا الكتاب إلا تفسير ثمسطيوس.

[iii] Bunu *Kitâbu 'l-kevn ve 'l-fesâd* [= *De generatione et corruptione*] izlemektedir. Bu kitapta amaç, oluşan ve bozulan tek tek varlıklar açısından değil, mutlak anlamda oluş ve bozuluşu, oluşan ve bozulan bütün varlıkların zeminini oluşturan ilk heyûlâ gibi mutlak ve genel olması bakımından oluş ve bozuluşun sebeplerini, oluşan ve bozulan bütün varlıkların bir şekilde fâili olan gök cisimlerini; aynı zamanda uzak yetkinlik ve bununla ilgili ve ilişkili diğer hususları bilmektir. Bu kitaba dair İskender [= Afrodisiaslı Alexander] ve Yahyâ en-Nahvî'nin tefsirleri bulunmaktadır.

[iv] Bunu *Kitâbu 'l-âsâri 'l-ulviyye* [= *Meteorologica*] izlemektedir. Bu kitapta amaç, yüksek havada, alçak havada ya da yer kürenin derinliğinde bulunan su ve duman buharlarından kaynaklı olarak meydana gelen bütün şeyleri bilmek; parçaları benzer durumdaki cisimleri anlatmaktır. Bu kitapla ilgili sadece İskender'in tefsiri bulunmaktadır.

[v] Bunu *Kitâbu 'l-hayevân* [= *De animalibus*] takip etmektedir. Bu kitapta amaç, mutlak olarak hayvanlarda ve hayvanlar içinde her bir türde bulunan bilinmesi mümkün tikel ve tümel durumları –bu durumlar ister özsel olsun isterse arazî ve gerekli olsun- bilmektir. Bu kitaba dair herhangi bir tefsir bulunmamaktadır.

[ج] ويتلوه كتاب الكون والفساد. والقصد فيه معرفة الكون والفساد على الإطلاق لا بحسب شيء شيء من أصناف الكائنات الفاسدات وأسبابهما من حيث هي مطلقة عامة كاهيولى الأولى الموضوعة لجمعها والسماويات التي هي فاعلة لجمعها بنحو ما وكذلك الكمال البعيد وسائر ما يتصل ويلحق ذلك. ويوجد لهذا الكتاب تفسير الإسكندر ويحيى النحوي.

[د] ويتلوه كتاب الآثار العلوية. والقصد فيه معرفة جميع ما يحدث من البخارين المائي والدخاني في الهواء الأعلى أو الأدنى أو في بطن الأرض وكذلك ذكر الأجسام المتشابهة الأجزاء. ويوجد لهذا الكتاب تفسير الإسكندر فقط.

[هـ] ويتلوه كتاب الحيوان. والقصد فيه معرفة الأمور الجزئية والكلية للحيوان على الإطلاق ولكل نوع منها مما أمكن معرفته سواء كانت تلك الأمور ذاتية أو عرضية لازمة. وليس يوجد لهذا الكتاب تفسير.

[vi] Bunu *Kitâbu'n-nebât* [= *De plantis*] izlemektedir. Bu kitapta amaç, *Kitâbu'l-hayevân* sayesinde hayvanlara dair bilinen şeylerin bitkiler hakkında bilinmesidir. Bu konuda Aristoteles'in kitabı bulunmamaktadır. Sadece Nicolaus'un [= Dimeşekli Nicolaus] bu konuda kısa bir eseri (*muhtasar*) vardır.

[vii] Bunu *Kitâbu'n-nefs* [= *De anima*] takip etmektedir. Bu kitapta amaç, [öncelikle] bitkiyi ve hayvanı kapsayan, ardından hayvana özgü olan, daha sonra da insana ait bulunan nefsi, söz konusu nefslere ve nefis sahibi varlıklara nefis sahibi olmaları açısından ilişen ve onların peşi sıra gelen her şeyi bilmektir. Bu kitaba dair yazılmış en iyi tefsir Themistius'un-kidir. İskender'in de bu konuda faydalı büyük bir eseri (*makâle*) vardır.

[viii] Bunu *Kitâbu'l-his ve'l-mahsûs* [= *De sensu et sensato*] izlemektedir. Aristoteles'in sözüne benzemese de ona nispet edilen bir kitaptır ve faydası pek azdır. Bu kitapta amaçlanan hususlar, *Kitâbu'n-nefs*'in ekleri (*levâhik*) kapsamına girmektedir. Ona yazılmış bir tefsir de yoktur.

[و] ويتلوه كتاب النبات. والقصد فيه أن يعرف من النبات ما عرف في كتاب الحيوان من الحيوان. وليس يوجد كتاب أرسطاطالس في هذا وإنما يوجد المختصر الذي عمله نيقولاوس⁵⁴ منه.

[ز] ويتلوه كتاب النفس. والقصد فيه معرفة النفس التي تعم النبات والحيوان والتي تخص الحيوان بعد ذلك والتي تخص الإنسان بعد ذلك وجميع ما يلحق ويتبع هذه النفوس وهذه المتنفسات من جهة ما هي متنفسة. وأجود تفاسير هذا الكتاب هو تفسير ثمسطيوس وللإسكندر فيه مقالة كبيرة نافعة.

[ح] ويتلوه كتاب الحس والحسوس. وهو منسوب إلى أرسطوطالس وليس يشبه كلامه وفائدته قليلة. والمقصود منه هو من جملة لواحق كتاب النفس. وليس له تفسير.

54 Nüshada بيقولاوس şeklindedir.

[9] Bu iki bilim, yani tabii bilim ile fizikten sonra gelen/fizik ötesindeki bilim tümel bilimlerdir. Çünkü bu iki bilim bütün var olanları gerçek anlamda var olmaları açısından ve her yönüyle incelemektedir. Diğer bilimlerin hepsi ise tikelidir. Bu bilimlerin tikel olmaları, her birinin amacının herhangi bir var olanı incelemek, onun özelliklerini ve gerekliliklerini (*levâzım*), o varlık olması açısından bilmek anlamına gelmektedir.

[10] Bunlardan biri [i] geometri bilimidir. Bu bilimde amaç, miktarlar ve bunlara ait şekiller (*hey'âtihâ*) ile bunların miktarlar ve şekiller olmaları açısından birbirlerine olan nispetleri, bu açılardan onlar için gerekli konumdaki özellikleri bilmektir. Bu bilime dair pek çok kitap vardır, ancak temel eserler Öklid, Arşimed ve Apollonius'un eserleridir. Bu bilimin bir sonu yoktur, çünkü belli sayıdaki bilfiil varlığı (*muhassala*) inceleyip de onlara dair araştırma ve incelemeyi tamamlama durumunda değildir. Bilakis bu bilimde vehim dışında herhangi bir varlığı bulunmayan ve sonsuza kadar var sayılmaları, farz edilmeleri ve oluşturulmaları mümkün olan geometrik şekiller ve işlemler (*a'mâl*) incelenmektedir.

[11] Bunlardan biri de [ii] aritmetiktir. Bu bilimde amaç, sayılara özgü olan özsel durumlar ile arazi olarak ilişen hallerin bilinmesidir. Bu alandaki temel eserler, [Gerasalı Nicomachus'un] *Kitâbu Aritmâtikâ*'sı ile Öklid'in kitabında bu konuda belirtilen hususlardır. Hint aritmetiği ile cebir (*el-cebr ve'l-mukâbele*) hakkındaki kitaplar da bu bilime dâhildir.

[9] وهذان العلمان أعني العلم الطبيعي وعلم ما بعد الطبيعة هما العلمان الكليان لأن من شأنهما أن ينظرا في جميع الموجودات على ما هي موجود عليه بالحقيقة ومن جميع وجوهها على التمام. وأما العلوم الأخر فجميعها جزئية بمعنى أن القصد في كل واحد منهما هو أن ينظر في موجود ما ويعرف خواصه ولزامه من حيث هو ذلك الموجود.

[10] منها علم الهندسة. والقصد فيه معرفة المقادير وهيئاتها ونسب بعضها إلى بعض من جهة المقادير والهيئات والخواص التي يلزمها من هذه الجهات. وكتب هذا العلم كثيرة والأصول فيه كتب أوقليدس وأرشميدس وأبلونيوس. وهذا العلم لا نهاية له لأنه ليس نظراً في أشياء معدودة محصلة فيستوفي البحث عنها والنظر فيها بل الأشكال والأعمال الهندسية يمكن أن يوضع ويفرض ويركب إلى ما لا نهاية له من غير أن يكون لشيء منها وجود ألبتة خارج الوهم.

[11] ومنها علم العدد. والقصد فيه هو معرفة ما يخص الأعداد من الأمور الذاتية واللواحق العرضية. وكتب التي هي الأصول فيه هو كتاب أرثماتيقي وما هو مذكور في كتاب أقليدس ويلحق بذلك الكتب في حساب الهند والجبر والمقابلة.

[12] Bunlardan biri de [iii] astronomidir ve o, iki sınıftır. Biri [iii.a] gökyüzüne, her bir feleğe ve yıldızla özgül miktar, şekil, konum, hareket, hareket miktarı ve yönü bilmekten ibarettir. Bu konudaki en değerli kitap *Kitâbu'l-Mecisti'* dir [= *Almagest*] ki, Neyrîzî onu tefsir etmiştir. [Ayrıca] el-*Mütevassûtât* olarak isimlendirilen kitaplar ile *Kitâbu zici's-safâiyih* de [bu alandaki kitaplardandır]. Zîceler, bu bilimdeki aritmetik işlemlerini ifade etmektedir ve bunların en iyileri Habeş, Bettânî ve Neyrîzî'ye aittir. İkincisi [iii.b] gök cisimlerinden çıkıp gökyüzünün altındaki varlıklara, özellikle de insana, onun nefsi, bedeni ve bunun dışındaki durumlarına yönelik gerçekleşen etkileri bilmekten ibarettir ve "astroloji" (*ahkâmu'n-nücûm*) olarak isimlendirilmektedir. Bunu, saymakta olduğumuz bilim sınıfları kapsamında değerlendirmek gerekmemektedir, çünkü kanıttan yoksundur. Onu, rüya tabiri, kuşlar yoluyla kehanet (*zecer*) ve ferâset gibi benzer bilimler kapsamında değerlendirmek daha doğrudur.

[13] Bunlardan biri de [iv] mûsikîdir. Bu bilim insanda etkili olan sesler ile bunların insandaki etkisi açısından oranları ve özelliklerini bilmekten ibarettir. Bu bilime dair en iyi kitap Batlamyus'un *Armûnikâ* [= *Harmonics*] isimli kitabıdır ki, Kindî onu genişletmiştir (*basatahû*). Fârâbî'nin de bu konuda kapsamlı ve faydalı bir kitabı vardır.

[12] ومنها علم النجوم. وهو صنفان أحدهما معرفة ما يخص السماء وكل واحد من الأفلاك والكواكب من المقادير والشكل والوضع والحركة ومقدار الحركة ووجهتها. وأفضل الكتب في هذا الباب هو كتاب المجسطي -وقد فسره النيريزي- والكتب المسماة المتوسطات كتاب زيح الصفائح. والأزياج هي الأعمال الحسابية من هذا العلم وأجودها زيح حبش والتباني والنيريزي. والثاني معرفة ما يصدر عن السماويات من التأثيرات فيما دون السماء خاصة في الإنسان والأمور المتعلقة من نفسه وبدنه وأحواله الخارجة عنه ويسمى أحكام النجوم. وليس ينبغي أن يعدّ هذا من أصناف العلوم التي نحن في تعددها لأنه خال من⁵⁵ البراهين وسبيله أن يلحق بما يناسبه من العلوم كعلم التعبير والزجر والفراسة.

[13] ومنها علم الموسيقى. وهو معرفة الأصوات المؤثرة في الإنسان ونسبتها وخواصها من جهة تأثيرها في الإنسان. وأجود كتبه كتاب بطليموس المسمى أرمونيقى. وقد بسطه الكندي. وللفارابي كتاب مستقصى نافع في ذلك.

55 Neşirde عن şeklidir.

[14] Bunlardan biri de [v] optik bilimidir. Bu bilimde amaç, iki ortam, yani hava ve suda görmenin gerçekleşmesi açısından görmeye ve görülenlere özgü durumların bilinmesidir ki, bunlar gerek miktarları, gerek konumları gerekse renkleri açısından [bu bilimde incelenmektedir]. Bu bilime dair en değerli kitap [öncelikle] Batlamyus'a, ardından Öklid'e aittir.

[15] Bunlardan biri [vi] çözümler [mekanik] (*hiyel*) bilimidir. Bu bilim her ne kadar fiziksel veya geometrik kanıtlara dayansa da teorik disiplinlerden ziyade uygulamaya dönük (*miheniyye*) disiplinler kapsamında yer almaktadır. Bu disiplinlerin hepsi, inceledikleri varlıkları, onların varlıkta bulunuşlarından farklı bir şekilde ele almaktadır. Çünkü onların her biri inceledikleri anlamı, içinde bulunduğu ve kendisiyle var olduğu dayanaktan (*mevzû 'ihî*) bağımsız olarak sayı, miktar, ses, görüş vb. şekilde ele almaktadır. Bunlardan ayrılmayan diğer anlamlar için de aynı şey geçerlidir. Bu yanlış değildir, zira söz konusu anlamlar tanım yoluyla soyutlanır ve mahiyetleri nefste dayanaklarından bağımsız bir şekilde bilfiil var olur. Bunlarla karışık durumdaki diğer anlamlara [gelince], mutlak anlamda gerçek bir inceleme söz konusu değildir, çünkü o şeye dair nefste bulunan, dış dünyadaki varlıkla her yönden örtüşmemektedir.

[14] ومنها علم المناظر. والقصد فيه معرفة ما يخص الإبصار والمبصرات من جهة الرؤية في المتوسطين جميعاً أعني الهواء والماء سواء كان في مقاديرها أو أوضاعها أو ألوانها. وأفضل كتبه كتاب بطلميوس ثم كتاب أقليدس.

[15] ومنها علم الحيل. وهذه وإن كانت مستندة إلى براهين طبيعية أو هندسية فإنها داخلية في جملة الصناعات المهنية أكثر دخولها في الصناعات العلمية. وهذه الصناعات كلها تأخذ الأمور التي ينظر فيها خلاف ما هي عليه في الوجود لأنها كلها تأخذ المعنى الذي ينظر فيه عدداً كان أو مقداراً أو صوتاً أو بصراً أو غير ذلك مجرداً من موضوعه الذي فيه وبه وجوده. وكذلك عن سائر معانيه التي لا تنفك منها وليس ذلك خطأ لأن هذه المعاني تتجرد بالحد وتحصل في النفس ماهياتها من دون موضوعاتها. والمعاني الأخر المشوبة⁵⁶ بها ولكنه ليس نظراً حقيقياً على الإطلاق لأنه لا يطابق ما في النفس منه وجوده من خارج من جميع الوجوه.

[16] Bu [bilimlerin] her biri tabî bilim ve ulûhiyete dair bilime kıyasla vardır ve gerçek anlamda bir bilim değildir. Zira hepsi sadece bir var olanı incelemeleri açısından tikeldir, ayrıca bu anlamda da eksiktir, çünkü söz konusu var olanı da her yönden incelememektedir. Diğer yandan o, gerçek de değildir, çünkü o şeyi varlıkta bulunduğu şekliyle incelenmemekte, o şeye dair kendi başına var olamayacak anlamlar vehimde ayrıştırılmakta ve burada, asla bir varlığı bulunmayan postulat (*vaz'*) ve hipotez (*iftirâz*) yoluyla pek çok şey kullanılmaktadır. Ardından varlığını kabul ettiğimiz temel unsurlar üzerine [araştırmayı] inşa etmekte ve bunları birer postulat olarak ortaya koymaktayız. Bunun sebebi, söz konusu tikel bilimlerden hiçbirinin ilkelerini doğrulamaya yönelememesi; yönelse bile buna gücünün yetmemesidir. Zira önce gelen sonra gelen tarafından doğrulanmaz. İlkelerin değerlendirilmesi ve doğrulanması ancak tümel olan ve bu tikel bilimlerden önce gelen tabî bilim ve ulûhiyete dair bilim sayesinde mümkündür. Öyleyse söz konusu tikel bilimler kendiliklerinden değil, başkası açısından doğrudur. Her ne kadar bu tür bilimler kapsamında bulunsalar da özleri itibarıyla gerçek anlamda felsefî bilim değildirlir. Çünkü bunlar nefse, kendileri sayesinde tabî ve ilahî varlıkları bilme konusunda güç kazanacağı birtakım yetenekler (*isti'dâdât*) ve eğitimler (*riyâzât*) vermektedir. Yoksa onlar kendileri açısından nefse ait teorik yapılar olup da bu sebepten dolayı onlar hakkındaki incelemenin tabî ve ulûhiyete dair bilime göre öncelenmesi gerekiyor değildir.

[16] وكل واحد منها بالقياس إلى العلم الطبيعي والإلهي ليس علماً بالحقيقة. وذلك أنه جزئي بمعنى أنه ينظر في موجود ما فقط ثم هو ناقص في ذلك المعنى أيضاً لأنه لا ينظر في ذلك الموجود من جميع وجوهه. ثم هو غير حقيقي لأنه لا ينظر فيه كما هو في الوجود بل تفرد منه في الوهم معاني لا تفرد بالقوام وتستعمل مع ذلك فيه أشياء⁵⁷ كثيرة على سبيل الوضع والافتراض لا وجود لها ألبتة. ثم نبني على أصول نتسلمها ونضعها وضعاً وذلك أنه ليس شيء من هذه العلوم الجزئية يقصد إلى تصحيح مبادئه وإن قصد لم يقدر على ذلك لأن المتقدم لن يصح بالتأخر. وإنما يمكن تقدير مبادئه وتصحيحها إما بالعلم الطبيعي أو الإلهي اللذين هما كليان ومتقدمان على هذه العلوم الجزئية. فهذه العلوم الجزئية إذن غير صحيحة من أنفسها بل من جهة غيرها وليست بالحقيقة علوماً حكمية بذواتها وإن كانت داخلة في جملتها لأنها تعطي النفس استعدادات ورياضات تقوى بما على معرفة الأمور الطبيعية والإلهية لا أنها نفسها تكون هيئات علمية للنفس. ولهذا السبب بعينه يجب أن يقدم النظر فيها على العلم الطبيعي والإلهي.

57 Neşirde انشآت şeklindedir.

[17] Tikel bilimlerden biri de [vii] tıp bilimidir. O matematik bilimlerden (*riyâziyyât*) değildir ve iki kısımdır: [vii.a] Biri teorik olup onda amaç, sağlıklı ve hasta olması açısından insan bedenini incelemek, bedenin sağlık ve hastalık durumunu ve bunun sebeplerini bilmektir. [vii.b] Diğeri ise pratik olup onda amaç, sağlıklı olduğu müddetçe sağlığını korumak, hastalandığında hastalığını ortadan kaldırıp onu tekrar sağlığına döndürmektir. Bu bilime dair en iyi kitaplar Galen'inkilerdir. Teorik kısma dair olanlar, Galen'in on altı kitabı, Hipokrat'ın kitaplarına yazdığı tefsirleri ile besinler ve ilaçlara dair kitaplarıdır. Pratik kısma dair olanlar ise Galen'in *Meyâmîr* olarak isimlendirilen kitabı ile Fûlus [Aeginalı Paul], Ehrûn [el-Kass], [Îsâ b. Hakem] ed-Dımeşkî ve İbn Serâbiyûn'a ait *künnâşlar* gibi meşhur *künnâşlar*dır. İbn Zekeriyâ [er-Râzî]'nin tıp alanında faydalı ve bu alana özgü kitapları vardır ki, bunların tümü *el-Câmi'u'l-kebîr* olarak bilinmektedir. *Künnâşlar*, [tıp kapsamındaki] her bir bilim dalına ait tedavileri içeren kuşatıcı eserlerdir ve astronomi kitapları açısından *zîcler*in konumuna benzer bir konuma sahiptir.

[18] Bitkiler ve diğer hayvanlar açısından tıp kitapları mesabesindeki tarıma dair kitaplara gelince, her ne kadar filozofun bunlara dair incelemede bulunmasının sağlayacağı teorik faydalar olsa da, o [daha çok] uygulamalı disiplinler kapsamındadır. Kimyaya dair kitaplar da böyledir.

[17] ومن العلوم الجزئية علم الطب. وليس هو من الرياضيات وهو صنفان. أحدهما علمي والقصد فيه النظر في البدن الإنساني من حيث يصح أو يمرض ومعرفة صحته وأمراضه وأسباب ذلك. والآخر عملي والقصد فيه حفظ صحته مادام صحيحاً وإزالة مرضه إذا مرض وردّه إلى صحته. وأجود كتب هذا العلم كتب جالينوس. أما في الجزء العلمي فكتبه الستة عشر وتفا سيره لكتب إبقراط وكتبه في الأغذية والأدوية. وأما في الجزء العملي فكتابه المسمى الميامر والكناشات المعروفة ككناش فولس وأهرن⁵⁸ والدمشقي وابن سرايون. ولابن زكريا في الطب كتب نافعة خاصة مجموعته⁵⁹ المعروف بالجامع الكبير. والكناشات هي مجموعات في المعالجات مفردة من العلوم وهي بمنزلة الأزياج من كتب النجوم.

[18] وأما الكتب في الفلاحة التي هي بإزاء كتب الطب للنبات والحيوانات الأخر فداخله في الصناعات المهنية وإن كان فيها فوائد علمية من شأن الفيلسوف النظر فيها. وكذلك الكتب في الكيمياء.

58 Neşirde اهون şeklidir.

59 Neşirde مجموعة şeklidir.

[19] Huylar (*ahlâk*), yönetimler ve toplumsal meselelere dair bilime gelince, eğer bunların gayesi, kendileriyle eylemde bulunmasıysa –zira huylar ve insanî fiiller, onların zorunlu ve erdemli olduğu bilinerek hayata geçirildiğinde erdemler halini alır- kullanım açısından bahsi geçen teorik kısımları öncelerler. Çünkü bunlar bulunmaksızın insanın gerçek bilimlerden herhangi bir şey edinmesi mümkün değildir; mümkün olsa da onun için uygun ve faydalı olamaz. Bunlara dair bir bilimin tesisi ise diğer bilim dallarının meydana gelmesinden sonradır. Zira bunların kanıtlamaları onlardan alınmakta veya bir açıdan onlara dayanmaktadır. Bunlar, bilinip eylemde bulunulması gereken bilimlerdir. Fakat eyleme konu olmaları açısından bunlar teorik kısımları önelemektedirler. Teorik kısımlarda amaç ise sadece bilmektir ve [pratik bilimler] bilgiye konu olması açısından bunlardan [yani teorik bilimlerden] sonra gelmektedir. Bu konudaki övgüye değer kitaplar Aristoteles'in *Nikûmâhyâ Kitabı* [= *Ethica Nicomachea*] ile siyasete dair risaleleri/mektupları ve Eflâton'un siyaset hakkındaki kitabıdır. Bu konuda tarihî rivayetleri, hayat hikâyelerini, insanların durumlarını, zaman içinde meydana gelen olayları bilmenin çok faydası vardır.

[19] وأما على الأخلاق والسياسات والأمور المدنية فإنها وإن كانت غايتها العمل بما فإن الأخلاق والأفعال الإنسانية إنما تصير فضائل إذا عملت مع العلم بأنها واجبة فاضلة فهي متقدمة على الأجزاء العلمية المذكورة من جهة الاستعمال لأنها ما لم تكن موجودة للإنسان لم يمكنه اقتباس شيء من العلوم الحقيقية وإن أمكنه لم يصلح له ولم ينتفع به. وأما وقوع العلم بما فمتأخر عن حصول سائر أجزاء العلوم لأن براهينها مأخوذة من تلك أو مستندة إليها بوجه ما فهي مما يجب أن يعلم ويعمل ولكنها من حيث هي معمولة فمتقدمة على لأجزاء العلمية وهي التي المقصود فيها أن يعلم فقط ومن حيث هي معلومة فمتأخرة عنها. والكتب المحمودة⁶⁰ في هذا الباب فكتاب نيقوماخيا لأرسطاطالس ورسائله في السياسة وكتاب أفلاطون في السياسة وينفع في هذا الباب جداً معرفة الأخبار والسير وأحوال الناس وأحداث الزمان.

60 Neşirde المجموعة şeklindedir.

[20] Bütün bu bilimlerde amaç, doğru/geçerli kanıtlamaya dayalı olmaktan ibaret olduğundan ve [bir bilimin] “felsefe” [kapsamında] olması ya [i] kanıtlarının güvenilir ve sağlam olmasıyla, ya [ii] kanıtlarının özü itibarıyla gerçek anlamda doğru olma ihtimali taşıması, ya [iii] zorunlu olmasa da postulat yoluyla doğru olarak kabul edilmesi, ya da [iv] hiç şüphesiz doğru olması ve doğru olmamasının imkânsız olması şeklinde gerçekleştigiinden, insanın yapması gereken, bilimlere dair incelemeye başlamadan önce gerçek kanıtlamanın formunu bilmesi, gerçeğin kendileri aracılığıyla çıkarsandığı kuralları elde etme konusunda doğruyu yanlıştan, geçerliyi geçersizden ayırt etme gücüne sahip olmayı öncelemesidir. Zira insan kanıtlamanın formunu tam anlamıyla bilfiil bilmediği gibi ona ihtiyaç duymama gibi bir konumda da değildir. Ayrıca insan kanıtlamayla meşgul olduğunda hata yapma ve yoldan çıkmaktan da korunmuş değildir. Bundan dolayı insanın [bu yanlış kanıtlamaları] kabul edip benimsemesi pekâlâ mümkündür. Öyleyse kanıtlamanın formunu ve her bir bilim dalında nasıl elde edileceğinin kurallarını bilmeyi öncelemek ve bu konularda uzmanlaşarak inceleme konusu olan her bir bilimsel problemde söz konusu kanıtlamaların/kuralların doğru olup olmadığını [tespit etmek] gerekmektedir. Eğer o kanıtlama/kural doğruysa, [inceleme yapan kişi] ulaştığı kesinlik dolayısıyla ona güvenir, çünkü onun hangi açıdan doğru olduğunu bilmektedir. Eğer doğru değilse o durumda da onu düzeltip gerekçelendirebilir. Hâsılı, kanıtlamayla ilgili kurallara, bunların formunu bilmeye ve bunları kullanabilmeye ihtiyaç duyulmasının sebebi [i] her bir bilimsel problemde söylenenler içinden geçerliyi geçersizden ayırt etmek, [ii] söylenen gerçek değilse, gerçeğe ulaşmaya ve onu çıkarsamaya kişiyi sevk etmek, [iii] bir şekilde gerçeğe ulaştığında ona yönelik bir güven oluşturmak, [iv] onun doğruluğuna dair bir delile (*huccet*) sahip olup herhangi bir kesinlik söz konusu olmaksızın zanna dayalı olarak onu doğrulamamasını, bilimlere dair herhangi bir konuda gerçeği kendi başına çıkarsayamadığı için başkasının görüşlerini benimsemeye ve izlemeye ihtiyaç duymamasını [sağlamaktır].

[20] ولما كان القصد في هذه العلوم كلها هو أن تكون برهانية صحيحة وكانت إنما تصير حكمة بأن تكون براهينها وثيقة محكمة وكانت برهينها محتملة في أنفسها أن تكون صحيحة بالحقيقة أو مأخوذة على سبيل الوضع إنما صحيحة ولم تكن واجبة أو تكون صحيحة لا محالة ولا ممنعة أن تكون غير صحيحة صار من الواجب على الإنسان أن يقدم قبل الشروع في النظر في العلوم أن يعرف صورة البرهان الحقيقي ويقوى على تمييز الصدق من الكذب والحق من الباطل في تحصل⁶¹ القوانين التي بما يستنبط الحق. وذلك أنه ليس بالفعل عارفاً بصورة البرهان على الكمال ولا غير محتاج إلى معرفتها ولا معصوماً متى تعاطاه أن يغلط ويضل ولا غير ممكن له أن يقبلها ويحصلها فيلزمه إذن أن يقدم معرفة صورة البرهان وقوانين تحصيله في واحد واحد من العلوم ويتمهر فيها ليعرف في كل واحد من المطالب العلمية التي ينظر فيها هل هو صحيح أو غير صحيح. فإن كان صحيحاً وثق به على تيقن منه لأنه يعرف وجه صحته. وإن لم يكن صحيحاً قدر على تصحيحه وتحقيقه. وذلك أن الحاجة إلى القوانين البرهانية ومعرفة صورتها والقدرة على استعمالها هي لتمييز الحق من الباطل فيما قيل في كل واحد من المطالب العلمية ثم للوصول إلى الحق واستنباطه إن لم يكن ما قد قيل حقاً ثم لوقوع الثقة بالحق متى ظفر به من أي وجه كان وليكون عنده حجة على صحته ولا يكون قد صدق به على ظن منه من غير تيقن ولا يحتاج إلى اعتقاد أقاويل غيره وتقليده في شيء من العلوم لقصوره عن استنباط الحق بنفسه.

61 Neşirde تحصیل şeklindedir.

[21] İşte bu disiplin, “mantık disiplini” olarak isimlendirilmektedir. Çünkü o, akletme gücü açısından, sayesinde geçerliyi geçersizden ayırt etmeye, geçersiz olanı güvenli ve kesin bir şekilde bertaraf etmeye, gerçeğe de güvenerek ona kesin bir şekilde sarılmaya, hakkında bir bilgi bulunmadığı ve gerçek olduğu kesin olarak bilinmediğinde gerçeği elde etmeye muktedir kılan bir form (*sûret*) ve yapı (*hey'et*) gibidir. Mantıkta amaç kanıtlamanın formunu bilmek ve onu elde edebilmek olduğuna göre, mantığın kanıtlamayı önceleyen ve kanıtlamanın sonrasında yer alan kısımları bulunmaktadır. Kanıtlamayı önceleyenler, kanıtlamanın bunlardan oluşması ve bunlar sayesinde elde edilmesi sebebiyle böyledir. Kanıtlamadan sonra gelenler ise kanıtlamanın formunu, bir kısmı özü itibariyle, bir kısmı ise arazi olarak koruduğu için böyledir.

[22] Bu disiplinde öncü ve önde gelen kişi Aristoteles'tir ve onun bu alana dair kitapları mümkün olan en değerli ve mükemmel kitaplardır. Onun bu sahadaki ilk kitabı [i] *Kitâbu Kâtîgûryâs*'tır [= *Categories*]. Bu kitabın amacı, yalın, basit ve genel kavramlar durumundaki ilk cinsleri, bunların kaç tane olduğunu ve bunun öncesinde ve sonrasında bulunması gereken şeyleri bilmektir. Bu kitabın en iyi tefsirleri, İllinûs,⁶³ Simplicius, [Ebû Bişr] Mettâ ve Fârâbî'ye aittir.

[21] وهذه الصناعة تسمى صناعة المنطق لأنها للقوة النطقية كالصورة والهينة التي يقدر بها على تمييز الحق من الباطل وإطراح الباطل على ثقة وتيقن وتمسك بالحق على ثقة وتيقن وتحصل الحق إن لم يكن موجوداً على معرفة منه وتيقن أنه هو الحق. وهي وإن كان المقصود منها معرفة صورة البرهان والقوة على تحصيله فإن لها أجزاء تتقدم البرهان وأجزاء تتأخر عنه. وأما التي تتقدم فالأشياء منها يتقوم البرهان وبها يحصل. وأما التي تتأخر فالأشياء حافظة لصورة البرهان بعضها بالذات وبعضها بطريق العرض.

[22] والمقدم المبرز في هذه الصناعة هو أرسطوطالس وكتبه فيها أفضل وأتم ما يمكن. [1] وأول كتبه فيها كتاب قاطيغورياس. والقصد فيه معرفة الأجناس الأول التي هي المعاني المفردة البسيطة العامة وكم عددها وكذلك سائر ما يجب أن يقدم قبل ذلك وبعده. وأجود تفاسير هذا الكتاب تفسير اللينوس⁶² وسنبليقيوس ومتى والفارابي.

62 Nûshada البيوس şeklindedir.

63 Kimliği meçhul bu şârih için bkz. A. Elamrani-Jamal, “Alînûs (Allînûs)”, *Dictionnaire des Philosophes Antiques*, ed. Richard Goulet, Paris: Editions du Centre national de la recherche scientifique, 1989, I, 151-152.

[ii] Bunu *Kitâbu Bârîminyâs* [= *De Interpretatione*] takip etmektedir. Onda amaç, söz konusu yalın kavramların bir araya getirilmesi (*terkîb*) ve [bunun sonucunda bu bileşmelerde] nitelik, nicelik, modalite ve zaman açısından oluşan doğruluk ve yanlışlık, öncüllerin gerektirdiği [durumlar], çelişkinin şartları ve bunlarla ilişkili diğer hususları bilmektir. Bu kitabın en iyi tefsirleri İllinûs, [Ebû Bişr] Mettâ ve Fârâbî'ye aittir.

[iii] Bunu *Kitâbu'l-kıyâs* [= *Analytica priora*] izlemektedir. Onda amaç, öncülleri kıyas şeklinde bir araya getirmek, bunların kaç tür olduğu[nu], her birinin ne sonuç verdiği[ni], söz konusu öncül türlerinin karışık olarak bulunduğu kıyasları, kıyasların analizini, birbirine döndürmelerini, öncüllerin elde edilmesini, kıyasa konu olan hususların türlerini ve bunlarla ilişkili diğer hususları bilmektir. Buna dair en iyi tefsirler İllinûs, [Ebû Bişr] Mettâ ve Fârâbî'ninkilerdir.

[iv] Bunu *Kitâbu'l-burhân* [= *Analytica posteriora*] izlemektedir. Onda amaç, kanıtlamanın formunu ve kendisi sayesinde sözün doğru olduğu şartları bilmek, her bir problemde söz konusu şartları ve kanıtlamaya dayalı öncüllerin kendilerinden çıkarsandığı unsurları elde etmek ile bunlarla ilişkili diğer hususlardır. Bunun en iyi tefsirleri Themistius, [Ebû Bişr] Mettâ ve Fârâbî'ye aittir.

[ب] ويتلوه كتاب بارى منياس. والقصد فيه تركيب هذه المعاني المفردة وما يحدث فيه من الصدق والكذب بحسب الكيفية والكمية والجهات والأزمنة وتلازم المقدمات وشرائط التناقض وسائر ما يتعلق ويتصل بذلك. وأجود تفاسير هذا الكتاب تفسير اللينوس ومتى والفارابي.

[ج] ويتلوه كتاب القياس. والقصد فيه تركيب المقدمات تركيباً قياسياً كم أصنافها وما نتيجة⁶⁴ كل واحد منها معرفة القياسات المختلطة من أصناف المقدمات المذكورة وتحليل القياسات وانعكاس بعضها إلى بعض واكتساب المقدمات وأصناف المقاييس وسائر ما يتصل بذلك. وأجود تفاسيره تفسير اللينوس ومتى والفارابي.

[د] يتلوه كتاب البرهان. والقصد فيه معرفة صورة البرهان والشرائط التي بها يصح الكلام وتحصيل تلك الشرائط في مطلوب مطلوب والمواد التي منها تستنبط مقدمات برهانية وسائر ما يتصل بذلك. وأجود تفاسيره تفسير ثمسطيوس ومتى والفارابي.

64 Neşirde ينتجه şeklindedir.

[23] *Kitâbu'l-burhân*'dan sonraki kitapların hepsi ise kanıtlama anlamının tamamlanması için değil, bilinip kaçınılmaları ve kanıtlamadan ayırıştırılmaları açısından *Kitâbu'l-burhân*'a ihtiyaç duyar.

Bunların ilki [v] *Kitâbu'l-cedel*'dir [= *Topica*]. Onda amaç, her bir problemde, -meşhur olduktan sonra, ister doğru isterse yanlış olsun, fark etmez- kendilerinden meşhur öncüllerin elde edilip çıkarıldığı unsurları, bunların nasıl kullanıldığını ve buna ilişkin diğer hususları bilmektir. Bu kitabı Yahyâ b. Adî tefsir etmiştir. Themistius'un da bu konuda *Ta'akkubu'l-mevâzi*' adını verdiği güzel bir kitabı vardır.

[vi] Onun ardından *Kitâbu'l-hatâbe* [= *Ars Rhetorica*] gelmektedir. Onda amaç, her bir problemde, -ikna edici olduktan sonra, ister doğru isterse yanlış olsun, fark etmez- kendilerinden ikna edici öncüllerin çıkarıldığı unsurları ve buna ilişkin diğer hususları bilmektir. Bu kitabı Fârâbî tefsir etmiştir.

[vii] Onu *Kitâbu Sûfistikâ* [= *De Sophisticis Elenchis*] izlemektedir. Onda amaç, her bir problemde, -hataya sevk edici olduktan sonra, ister doğru isterse yanlış olsun, fark etmez- kendilerinden doğru olduğu zannedilen hataya sevk edici öncüllerin çıkarıldığı unsurları bilmektir. Bu kitaba dair bir tefsir yoktur.

[23] وأما الكتب المتأخرة عن كتاب البرهان فكلها يحتاج إليها لا ليتم معنى البرهان بل ليعرف فيجتنب ويميز البرهان منها.

[هـ] وأولها كتاب الجدل. والقصد فيه معرفة المواد التي منها يحصل ويستنبط في كل مطلوب مقدمات مشهورة سواء كانت صادقة أو كاذبة بعد أن كانت مشهورة وكيفية استعمالنا وسائر ما يتصل بذلك. وقد فسره يحيى بن عدي ولثمسطيوس فيه كتاب لطيف سماه تعقب المواضع.

[و] وبعده كتاب الخطابة. والقصد فيه معرفة المواد التي منها يستنبط في كل مطلوب مقدمات إقناعية سواء كانت صادقة أو كاذبة بعد أن كانت مقنعة وسائر ما يتصل بذلك. وقد فسره الفارابي.

[ز] ويتلوه كتاب سوفسطا. والقصد فيه معرفة المواد التي منها تستنبط في كل مطلوب مقدمات مغلطة يظن بها أنها صادقة سواء كانت صادقة أو كاذبة بعد أن كانت مغلطة. وليس يوجد لهذا الكتاب تفسير.

[viii] Onu *Kitâbu'ş-şi'r* [= *Ars Poetica*] takip etmektedir. Onda amaç, -hayal ürünü olduktan sonra, ister doğru isterse yanlış olsun, fark etmez- kendilerinden hayal ürünü öncüllerin doğru diye çıkarıldığı unsurları bilmektir. Bu kitapların her birinde, söz konusu unsurlar yanında bunların nasıl çıkarıldığı, kullanıldığı, bunlardan kıyasların nasıl oluşturulduğu, her birinde hedeflenen hususa ulaşmak için ihtiyaç duyulan şartlar ile bunun dışında öncelikli olarak bilinmesi gereken ve ek olarak bilinmesi gereken şeyler hakkında bilgi edinilmektedir.

[24] [Risâle] sona erdi. Büyük Üstat'ın sorduğu hususta bu [anlatılanlar] Allah'a hamdolsun yeterli ve yetkindir.

[ح] ويتلوه كتاب الشعر. والقصد فيه معرفة المواد التي تستنبط المقدمات المخيلة أنها صادقة سواء كانت صادقة أو كاذبة بعد أن كانت مخيلة. ويعرف في كل كتاب من هذه مع معرفة تلك المواد كيفية استنباطها واستعمالها وتركيب قياساتها والشرائط التي يحتاج إليها في بلوغ المقاصد منها وغير ذلك مما يجب أن يقدم وما يجب أن يلحق بها.

[24] تم⁶⁵، هذا فيما سأله الشيخ الرئيس كاف تام بحمد الله.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça / References

- Alper, Ömer Mahir. “Mesihî, Ebû Sehl”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIX, 313-4.
- Arûzî, Nizâmî. *Çehâr Makâle*. nşr. Muhammed Kazvîni, tsh. Muhammed Mu‘in, Tahran: İntişârât-ı Kitâbfurûşî-i Züvvâr, 1333.
- Beyhakî. *Tetimmetu Sıvâni'l-hikme*. nşr. Muhammed Şefî‘, Lahor: y.y., 1351.
- Biesterfeldt, Hinrich & M. Cüneyt Kaya. “An Aristotelian Classification of Sciences – by Avicenna?”. *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften* (yayınlanacak).
- Bîrûnî. *el-Âsârü'l-bâkiye ani'l-kurûni'l-mâziye*. nşr. C. Eduard Sachau, Leipzig: Brockhaus, 1878.
- Bîrûnî. *Risâletü'l-Bîrûni fî fihristi kütübi Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzi*. nşr. Paul Kraus, Beyrut: el-Verrâk, 2017.
- Bîrûnî. *Tahdîdü nihâyâti'l-emâkin li-tashihi mesâfâti'l-mesâkin*. nşr. Muhammed b. Tâvî et-Tancî, Ankara: Doğuş Ltd. Şirketi Matbaası, 1962.
- Bîrûnî. *The Determination of the Coordinates of Positions for the Correction of Distances between Cities*. İng. çev. Jamil Ali, Beyrut: American University of Beirut, 1967.
- Daiber, Hans. “Science Connecting Scholars and Cultures in Khwârazm: The Case of Khwârazmshâh Ma‘mûn Ibn Ma‘mûn”. *Knowledge, Language, Thought and the Civilization of Islam: Essays in Honor of Syed Muhammad Naqoib al-Attas*. ed. Wan Mohd Nor Wan Daud & Muhammad Zainiy Uthman, Skudai, Johor Darul Ta‘zim, Malaysia: UTM Press, 2010), 283-294.
- Dânişpejûh, M. Takî. “Esnâfu'l-ulûmi'l-hikmiyye”. *Tahkîkât-ı İslâmî* (6/1-2, 1370hş./1991): 211-220.
- Dietrich, A. “al-Masîhî”. *The Encyclopedia of Islam* (new edition), VI, 726-7.
- Eichner, Heidrun. “Al-Fârâbî and Ibn Sînâ on ‘Universal Science’ and the System of Sciences: Evidence of the Arabic Tradition of the *Posterior Analytics*”. *Documenti e studi sulla tradizione filosofica medievale* (21, 2010): 71-95.
- Elamrani-Jamal, A. “Alînûs (Allînûs)”. *Dictionnaire des Philosophes Antiques*. ed. Richard Goulet, Paris: Editions du Centre national de la recherche scientifique, 1989, I, 151-152.
- Fârâbî. *Fî ağrâzi'l-Hakîm fî külli makâletin mine'l-kitâbi'l-mevsûm bi'l-Hurîf*. ed. Friedrich Dieterici, *AlFârâbî's Philosophische Abhandlungen*, Leiden: E. J. Brill, 1890 (tıpkıbasım: ed. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1999), 34-8.
- Gohlman, William E. *The Life of Ibn Sina: A Critical Edition and Annotated Translation*. Albany, New York: State University of New York Press, 1974.
- Gutas, Dimitri. *Avicenna and the Aristotelian Tradition: Introduction to Reading Avicenna's Philosophical Works*. Leiden&Boston: Brill, 2014.
- Gutas, Dimitri. *İbn Sînâ'nın Mirası*. ed. & çev. M. Cüneyt Kaya, İstanbul: Klasik, 2010.
- Hamevî, Yâkût. *Mu‘cemü'l-üdebâ‘*. nşr. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1993.
- İbn Ebî Usaybi‘a. *Uyûnu'l-enbâ fî tabakâti'l-etubbâ: A Literary History of Medicine*. nşr. & İng. çev. & şrh. E. Savage-Smith & S. Swain & G.J. van Gelder, Leiden: Brill 2020 (online erişim: <https://dh.brill.com/scholarlyeditions/library/urn:cts:arabicLit:0668IbnAbiUsaibia/>).
- İbnü'l-Kıfî. *Târîhü'l-hukemâ*. nşr. Julius Lippert, Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung 1903.
- Karmi, Ghada. “A Medieval Compendium of Arabic Medicine: Abû Sahl al-Masîhî's Book of the Hundred”. *Journal of the History of Arabic Science* (II/2, 1978): 270-90.

- Kurtuluş, Rıza. “Merzübânnâme”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXIX, 257-8.
- Kutluer, İlhan. “Tahdidü nihâyâtî'l-emâkin”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXIX, 390-1.
- Langerman, Y. Tzvi. “Nu'mân al-İsrâ'îlî and his Commentary to Abū Sahl al-Masīhî's *Kitāb al-Mi'a* (“Book of the Hundred”)”. https://www.academia.edu/39839555/Nu_m%C4%81n_al-İsr%C4%81_%C4%AB%C4%AB_and_his_Commentary_to_Ab%C5%AB_Sahl_al-Mas%C4%AB%E1%B8%A5%C4%ABs_Kit%C4%81b_al-Mi_a_Book_of_the_Hundred_ (erişim tarihi: 15.06.2020).
- Luther, Irina. “The Conception of the Angle in the Works of Ibn Sīnā and aš-Şīrāzī”. *Interpreting Avicenna: Science and Philosophy in Medieval Islam*. ed. Jon McGinnis & David C. Reisman, Leiden: Brill, 2004, 112-25.
- Madelung, W. “Āl-e Bāvand”. *Encyclopædia Iranica* <http://www.iranicaonline.org/articles/al-e-bavand> (erişim tarihi: 20.06.2020).
- Mecûsî, Alî b. Abbâs. *Kâmilü's-sinâ'ati't-tıbbiyye*. Bulak 1294/1877 (tıpkıbasım: ed. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 1996).
- Mehdevî, Yahyâ. *Fihrist-i Nüşahâ-yı Musannefât-ı İbn Sînâ*. Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1333hş.
- Merçil, Erdoğan. “Bâvendiler”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, V, 214-6.
- Mesihî, Ebû Sehl. *Hamsetü kütüb fi'l-felsefe ve't-tıb ve gayrihâ li-Ebi Sehl el-Mesihî (Five Books on Cosmology, Physics, and Medicine)*. ed. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University, 2011.
- Muhammed, Mahmûd el-Hâc Kâsım. “Kitâbü'l-mi'e fi't-tıb li'l-Cürânî”. *Āfâku's-sekâfe ve't-türâs* (18, 1997): 77-89.
- Pingree, David. “İsâ b. Yahyâ Masihî Jorjânî”. *Encyclopædia Iranica* <http://www.iranicaonline.org/articles/isa-b-yahya-masihi-jorjani> (erişim tarihi: 01.07.2020).
- Sanagustin, Floréal. *Le livre des cent questions en médecine d'Abū Sahl 'İsâ ibn Yahyâ al-Masihî*. Damascus: Institut Français de Damas, 2000.
- Sezgin, Fuat. *Geschichte des Arabischen Schrifttums [GAS]*. Leiden: Brill, 1967-.
- Şeşen, Ramazan & Cemil Akpınar & Cevat İzgi. *Fihrisu mahtûtâtî't-tıbbî'l-İslâmî bi'l-lugâti'l-Arabîyye ve't-Türkiyye ve'l-Fârisiyye fi mektebâti Türkiyâ*. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1984.

